

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**NAXÇIVANDA MİLADDAN ÖNCƏKİ DÖVRLƏ BAĞLI
ETNOOYKONİMLƏRİN SEMANTİK-STRUKTUR
SİSTEMİ**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Firudin Həsən oğlu Rzayev**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2021

Dissertasiya işi AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Onomastika şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Adil Məhəmməd oğlu Babayev

Rəsmi opponentlər:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Sayalı Allahverdi qızı Sadiqova

Filologiya elmləri doktoru, professor
Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

Filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Ramazan oğlu Xalıqov

Filologiya elmləri doktoru, professor
Astan Əhmədخان oğlu Bayramov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən BED 2.39 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Elmi seminarın sədri

Filologiya elmləri doktoru, professor
Akif Kazım oğlu İmanlı



Giriş

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Vahid dil ailəsində öz tarixi sivilizasiyalarını yaradan qədim türklər böyük mədəniyyətləri ilə bəşəri təkamüldə öz yerini almış, bu mədəniyyət qonşu xalqların mədəniyyəti və inanclarına da öz təsirini göstərmişdir. Qədim türklər ilk məskun olduqları ərazilərdə dövlət qurumları, şəhər, qəsəbə, məntəqə və s. coğrafi adları, mövcud dilin ifadə imkanları, öz adları və mifik inanclarından yaratmışlar. Tarix səhnəsinə m.ö. VI minillikdə çıxan qədim Azərbaycan türkləri bir ittifaqda birləşərək, ərazilərimizdə m.ö. VI-I minilliklərdə böyük dövlətlərini qurub, tarixdə öz izlərini qoymuşlar. Lakin sovetlər siyasətində adımız, dilimiz və dövlət qurumlarımız XI əsrlərə aid edilib, əsl tarix və dilimiz təhrif olunsa da, bu tarixi həqiqətin qədim mənbə, sözlüklər və antik müəlliflərin əsərlərinə əsasən yenidən tədqiqini zəruri hesab edirik. Dissertasiyada məhz bu problem aktual məsələ kimi yer almış, əsas mənbə kimi Naxçıvan oykonimik sistemi götürülmüşdür. Bu adlarda öz izlərini yaşadan tayfaların ərazisi, dili, tarixi köçləri kimi problemin həllində Hett, Axxiyava, Assur, Urartu, Boğazköy, Orxon-Yenisey və s. salnamə yazılarına istinadən, oykonimlərin m.ö. minilliklərlə bağlılığı elmi faktlarla təsdiq edilmişdir.

Sovetlər dövrü vətənimizin Aratta, Mitan, Manna, Midiya, Atropatena kimi dövlətlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan ərazisi də daxil olmaqla, əhalinin dili, tarixi və etnik tərkibi əcnəbilər tərəfindən araşdırılmışdır. İ.Dyakonov, M.İvanov, E.Qrantovski, Y.Tokarçevski, Q.Kapançyan kimi əcnəbi alimlərin yazılarında xalqımızın dili, mənşəyi, tarixi, təhrif edilmiş, eləcə də vətənimizin adı “Atropatekan”, “Azərbaycan”, “Adərbaqdan” kimi verilib, bu dil və tarix saxtalaşdırılmışdır¹.

Naxçıvan əhalisinin tarixi və dilinin əski dövrlərinə mənbə olan

¹Дьяконов, И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э./ И.М.Дьяконов –Москва: Наука, –1956, – с. 247-253;
Грантовский, Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии./ Э.А.Грантовский. –Москва: Восточ. литература, –2007, – с. 51, 115-119, 173.

oykonimik sistem son 45-50 il ərzində əcnəbilər tərəfindən tədqiq edilərkən, adlar sovetlər siyasi marağına uyğun “ərəb-fars, erməni, irandilli” adlar kimi izah edilmiş, bu yazılara istinad edən yerli alimlər də öz əsərlərində fərqli fikirlər yazmışlar. Mövcud prob-lemə bağlı m.ö. minilliklərə aid oykonimilər tam tədqiq edilməmiş, problemin qədim tarixi qaynaqlara, antik müəlliflərə, salnamə yazılara, arxiv sənədlərinə istinadən tədqiqi zərurəti yaranmışdır.

Qeyd edək ki, 1828-1990-cı illər siyasi yolla Naxçıvana aid ərazilərdən 3500-ə qədər məntəqə zorla alınıb, erməni və gürcülərə verilmiş, xeyli kənd məhv edilmişdir². İtirilmiş bu adların bir qismi erməni və gürcülərə aid edilir ki, arxiv sənədləri, qədim mənbə məlumatları və s. əsərlərə istinadən onların yenidən tədqiqi, xalqımızın dili və tarixinin öyrənilməsində xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır ki, etnooykonimlər bu yöndən əsl mənbədir. Oykonimlərin m.ö. minilliklərə aidliyi, bu adlardakı qədim türk dili elementlərinin sistemli tədqiqi, dissertasiyada elmi faktlarla öz əksini tapır.

Qədim oykonimlərin tədqiqində bu və digər dil, tarix yönli amillərin təhlillərdən kənar qalması tariximiz və dilimizin ilkin dövrlərinə sahiblənmək istəyən siyasi oyunlara da yol açar bilər. Bunlar nəzərə alınmaqla mövzunun tədqiqi həm elmi, həm də siyasi aktualıq kəsb edir.

İstər sovetlər dövrü, istərsə də bu gün Rusiya, Fransa, Amerika və s. dövlətlərdə siyasi yöndən yaranan xüsusi “elmi mərkəzlər” Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvanın tarixi və toponimik sistemini təhrif etməkdədir. L.Məmməd, Q.Avetisyan, Q.Qeorqadze, A.Qazıyan kimi erməni, fars, kürd müəllifləri tarix və dilimizə sahib olmaq istəyirlər. Moskva və qədim Azərbaycan şəhəri Dərbənddə “Dostani”, “Dünya dilləri”, “Yujdaq” kimi mətbəə jurnallarında xalqımızın tarixi, dili, ərazisi təhrif edilir. Bu yazılarda Azərbaycanın qədim Hürri, Kassi, Kutı, Aratta, Mitan, Manna, Midiya və s. çarlıq və dövlətləri, As, Kutı, Hürri, Türükkü, Kassi və s. qədim türk tarixi təhrif

² İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. –Bakı: Elm, –1996, – s.159-183; Tarixi adlara qarşı soyqırımı. –Bakı: Təhsil, –2006, – s. 7-54; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. – Bakı: Sabah, –1997, – s. 25-36.

olunur və kiçik xalqların “dövlətləri”, “ulu babaları” kimi təbliğ edilir³. Lakin tarixi proseslər Naxçıvan ərazisindən min illər öncə yaranmış mədəniyyəti silə bilməmiş, coğrafi adlar və arxeoloji nümunələr bu tarix və mədəniyyətin qədim türklərə aidliyini özündə qorumuşdur.

Naxçıvanda m.ö. minilliklərlə bağlı etnooykonimlərin semantik-struktur sistemi ayrıca tədqiqat mövzusu olmasa da, onlara müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılmışdır. Tədqiqatlar zamanı xeyli Azərbaycan, türk eləcə də əcnəbi müəlliflərin elmi tədqiqat əsərlərinə mənəbə kimi yanaşılmış, bu yöndən Z.Bünyadov, İ.Həbibbəyli, İ.Hacıyev, İ.Əliyev, Y.Yusifov, B.Budaqov, A.Qurbanov, A.Axundov, T.Hacıyev, A.Bağirov, A.Babayev, Q.Qeybullayev, A.İmanlı kimi tarixçi, coğrafiyaçı və dilçi alimlər xeyli yeni elmi nəticələr əldə etmişər. Onların tarix və dilimizi təhrif edən fikirlərə elmi təkzibi, yeni gələn tədqiqatçıları da qədim mənəbələrə, yazı və salnamələrə diqqət etməyə istiqamətləndirir. Tədqiqatlarda m.ö. XVII-IX əsr və sonrakı dövrlər Mitan, Manna, Midiya, Atropatena dövlətlərinin qüdrətli əyaləti olan qədim Naxçıvan diyarının⁴ prototürklərə aid coğrafi adları, arxeoloji, etnoqrafik, qayaüstü yazıları yad xalqlara aid edilmişdir. Ərazidə m.ö. IV minilliyə aid I, II Kültəpə mədəniyyəti, tunc dövrlərinə aid Albantəpə, Qırlar, Xoşkeşin, Qazançı, Nəhəcir, Axura, Havuş kimi kəndlərin nekropol və kromlex qəbirlərindən m.ö. III-II minilliyə aid aşkarlanmış əşyalar əski türk mədəniyyəti nümunələridir.⁵ Təbii ki, hələ o dövrlər tarix səhnəsinə çıxmayan ərəb, fars və friq-ermənilər bu mədəniyyəti və adları yarada bilməzdilər⁶.

Naxçıvan MR ərazisinin arxiv sənədlərində yer alan m.ö.

³ Георгадзе, Г.Г. Хетты и хурриты по древнехеттским текстам.//Вестник древней истории. –Москва: Наука, №1, –1969, с. 71-168;
Казиян, А.С. Хаттский язык//–Языки мира: Древние реликтовые языки Передней Азии/–РАН. Институт языкознания. /–Москва: Academia, –2010. с. 168-184.

⁴ Hacıyev, İ.M., Məmmədov, Ş.H. Naxçıvan və naxçıvanlılar. / İ.M.Hacıyev, Ş.H.Məmmədov. –Bakı: Elm, –2001, – s.12-13.

⁵ Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. –Naxçıvan–İstanbul: Bakanlar Medya, –2008, – s. 195.

⁶ Yusifov, Y.B. Qədim şərq tarixi. /Y.B.Yusifov. –Bakı: Bakı Universitet, – 1993, – s. 308-356.

minilliklərlə bağlı şəhər, qəsəbə, kənd adları tədqiqatlarda “ərəb-fars”, “erməni mənşəli” kimi izah edilmişdir. Lakin bu adlar əski türk yazılı abidələri, salnamə yazıları, türk dili sözlükləri ilə müqayisədə tam türk dilində izah olunur.

Problemlə bağlı tədqiqatlarda Naxçıvan ərazisindəki adlara qısaca nəzər saldıqda, onlar ərəb, fars sözləri ilə anlaşılmaz mənalarda izah olunmuşlar.⁷ Lakin Azərbaycan və türk alimlərinin yazıları və qədim salnamə, mənbə və türk sözlüklərinə diqqət etdikdə, “ərəb-fars” dilinə aid edilmiş Naxçıvan, Əbrəqunus, Ərəfsə, Disər, Sirab kimi yüzlərlə adı formalaşdıran *abra/əbrə*–“xilaskar”, “qüvvətli”, *qın*–“qala”, *us/as*–As, Tus kimi söz və tayfa adları qədim türk sözləridir. Bu leksik vahidlər Midiya, Manna, Atropatena toponimlərində Kintau, Kinqaruki, Kinzin kimi şəxs adları və qədim türk dili sözlüklərində də təkrarlanır⁸. Ümumilikdə Naxçıvan ərazisinə aid 600-dən yuxarı etnooykonimik adlar əski türk yazılı abidələri, salnamə yazıları, türk dili sözlükləri ilə müqayisədə tam türk dilində izah olunur.

Diqqət etsək tədqiqatlarda Naxçıvan ərazisi oykonimik adlarını ərəb, fars sözləri ilə izahları siyasi məqsəd daşımışdır⁹. Bu cür tədqiqatlar Azərbaycan və türk alimlərinin yazıları və qədim salnamə, mənbə və türk sözlükləri ilə müqayisədə tam təkzib edilir. “Ərəb-fars” dilinə aid edilmiş Naxçıvan, Əbrəqunus, Ərəfsə, Disər, Sirab kimi yüzlərlə adı formalaşdıran *abra/əbrə*–“xilaskar”, “qüvvətli”, *qın*–“qala”, *us/as*–As, Tus və s. sözlər və tayfa adları qədim türk məxsusdur. Bu

⁷ Allahyarov, K.A. Naxçıvan sözünün mənşəyi və mənası.// – Naxçıvan: NDU, Qeyrət, –2002, № 14, – s. 27-30.

⁸ Həbibbəyli, İ.Ə. Naxçıvan şəhərinin yaşı-5 min il//Naxçıvan Muxtar respublikasını yaranması: tarix və müasirlik. –Bakı: Nurlan, –2007, – s. 20-28; Həbibbəyli, İ.Ə. Nuh peyğəmbər və dünya tufanı toplusu. / Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. –Naxçıvan: Əcəmi, –2009, – s. 55-68.; Hacıyev, İ.M., Rzayev, F.H. Bir daha “Naxçıvan” sözünün etimologiyası haqqında //Tarix və onun problemləri. –Bakı: AMEA, –2007, № 2, s. –303-312;

⁹ Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.(m.ö.VI-III minilliklər). F.H.Rzayev/ – Bakı: ADPU nəşriyyatı., – 2013, – s. 34-41; II c. F.H.Rzayev/ –Bakı: ADPU nəşriyyatı., –2017, – s. 85-90.

leksik vahidlər Midiya, Manna, Atropatena toponimlərində Kintau, Kinqaruki, Kinzin şəxs adları və qədim türk dili sözlüklərində də təkrarlanır. Bu cür izahlara ərazidə Sak, Çul, Maq, Subi, Şirak və s. prototürk adlarını daşıyan xeyli məntəqə adlarında təsadüf olunur. Lakin bu adları İ.Dyakonov, E.Qrantovski, E.Murzayev kimi əcnəbi və yerli alimlər öz yazılarında ərəb-fars dillərinə aid etmişlər¹⁰. Təbii ki, bu tədqiqat metodu da sovetlərin siyasi məqsədlərindən irəli gəlirdi.

Elmi cəhətdən əhəmiyyətli fikirlərlə yanaşı, bəzi alimlərin tədqiqatlarında m.ö. minilliklərlə bağlı Naxçıvan oykonimlərinin təsviri izahlarına rast gəlirik. Bu isə dil və tariximizin son dövrlər formalaşması fikrini yaradır və siyasi yöndən dil və tariximizin saxtalaşdırılmasına da yol açır. Azərbaycan toponimlərinin tədqiqində xüsusi rolu olmuş T.Əhmədov, Q.Budaqova kimi bir çox alimlərin yazılarında elmi əhəmiyyətli fikirlərlə yanaşı adlar bölünməklə yarı fars, yarı Azərbaycan dilinə aid edilmiş, m.ö. IV minillikdən tarix səhnəsində olan As, Kas, Doray, Tus, Tal və s. türk tayfa adlı məntəqələr müasir dilimizdə izah olunmuşdur. Bu Keştaz-“Keşlə elinin düzü”, Aza-“Çay kənarı məkan”, Oğuzbatur-“öküz batır” kimi adların izahında təsadüf edilir¹¹.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissetrasiyanın məqsəd və vəzifəsi məhz Naxçıvan oykonimlərinin etimoloji izahında “erməni” və “ərəb” mənşəli fikirləri elmi əsaslarla təkzib etməkdir. Biz əsasən bu cür siyasi fikirlərə E.Murzayev, V.İvanov, İ.Dyakonov və b. əcnəbi alimlərin yazılarında rast gəlirik. E.Murzayev qədim türk Surikat-“qüvvətli Sirlər-Siraklar” oykoniminin *kat*-“qüvvə” sözü -s hərfi artırmaqla “*kats*”, erməni dilində -*sək* şəkilçisi, türk Aran+çav-

¹⁰ Дьяконов, И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. / И.М.Дьяконов. –Москва: Наука, –1956, – с. 185.

¹¹ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. –Bakı: Azərb. Ensiklopediyası. – 1999, – s. 34; Budaqov, B.Ə., Qeybullayv, Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. / B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybullayv. –Bakı: Oğuz eli, –1998, – s. 216, 234-237; Budaqova, Q.B. Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri. / Q.B.Budaqova. –Bakı: Elm, –1998, – s. 25-30, 37; Əhmədov, T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. / T.M.Əhmədov. –Bakı: Universitet nəşr., –1991, – s.76-120

“Şöhrətli ər” sözüne -h samiti artırmaqla *haran*-“daş”, *çov*-“su” kimi erməni dilinə aid etmişdir.¹² Bildiyimiz kimi, “Şir” sözü həm Sır/Sirak türk tayfa adı, həm də Şar-türk işıq tanrısının adı idi və qədim mənbə, türk dili sözlüklərində də təkrarlanır¹³. Azərbaycan alimlərinin də belə mənbələrə istinadlarında bu cür fikirlər təkrarlanmışdır.¹⁴ Lakin “erməni mənşəli” hesab edilmiş adlara diqqət etdikdə, bütün bu adları formalaşdıran *kul/qul*-“ulu”, *uk*-“oğul, varis”, *berd/bert*-“başçı, çar”, “qala”, *kan*-“oba, yurd”, *kert/keld*-“keçid”, *şen*-“şenlik, el”, *zor/sır*-“ışığı, şüa”, *van/ban*-“uca yer” əski türk dilindədir¹⁵. Əgər bu sözlərə diqqət etsək, onlar qədim türk dilindədir.

Bütün bu faktları əsas götürərək qeyd edə bilərik ki, Naxçıvan ərazisinə aid qədim və müasir etnoykonimlər sovetlər dövrü sistemli tədqiq edilməmiş, adlar əcnəbi alimlər tərəfindən qeyri millətlərə aid edilmişdir. O dövr Azərbaycan alimlərinin də əcnəbi alimlərinin əsərlərinə istinadları istər Azərbaycan, istərsə də Naxçıvan toponimlərinin tədqiqində ziddiyyətli fikirlər yaratmışdır. Bu baxımdan biz aşağıdakı vəzifələri əsas qəbul edirik:

- Tayfa adı kimi təqdim olunan sözlərin tayfa adı olmasını təsdiq edən qədim dövr dil vahidlərinin (kök və şəkilçi) və qədim Azərbaycan tayfa adlarının tarixdəki yeri ilə coğrafi arealının Naxçıvanla bağlılığının elmi faktlarla təsdiqi və Naxçıvan oyonimlər sistemində prototürk tayfa adlarının m.ö. minilliklər üzrə sistemləşdirilməsi;

- Qədim Azərbaycan tayfaları ilə bağlı antroponimik və coğrafi adlarda dil elementlərinin, inanclardakı tanrı adlarının Naxçıvan oyonimlərində və etnos adlarında mövcudluğunun elmi sübutu;

¹² Мурзаев Э.М. География в названиях. / Э.М.Мурзаев –Москва: Наука, –1979, – с. 113.

¹³ Yusifov, Y.B. Qədim şərq tarixi. / Y.B.Yusifov. –Bakı: Bakı Universitet, –1993, – s. 304-305; Всемирная история. Т. I, –Москва: Госиздат, –1956, – s. 316, 379, 448; Древнетюркский словарь. –Ленинград: Наука, –1969, – с.135.

¹⁴ Budaqova, Q.B. Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri. / Q.B. Budaqova. –Bakı: Elm, –1998, – s. 25-30, 37.

¹⁵ Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.(m.ö.VI-III minilliklər). –Bakı: ADPU nəşriyyatı., –2013, – s. 452-479; II c.(m.ö.II-I minilliklər). / F.H. Rzayev. –Bakı: ADPU nəşriyyatı., –2017, – s. 511.

- Azərbaycanlılara aid əski yazılı salnamələrdəki onomastik vahidlərin Naxçıvan oykonimlərində təkrarı və əski dilimizdə nitq hissələrinə aid sözlərin əsasən birhecalı köklərlə ifadəsi və oykonimlərdə hərflərin leksik məna daşımının (i- irdi “nail oldu”, e- “ev” kimi) elmi təsdiqi;

- Tədqiqat zamanı qədim etnooykonimlərə aid edilmiş 600-dən yuxarı məntəqə adı-oykonimin leksik, leksik-semantik, qrammatik, fonetik məna və quruluşlarının müasir dilimizdəki izlərinin elmi təhlili;

- Tədqiqatlarda yad dillərə aid edilmiş etnooykonimlərin təhlili zamanı onların leksik-semantik, fonetik quruluşu, Azərbaycan, ümumtürk arealında yayımı, əski türk tayfa adlarından yarandığının elmi sübutu;

- Mixi yazı və salnamələrdəki etnooykonimlərdə mövcud olan əski dövr leksik-semantik quruluşundakı türk dili elementlərinin qədim türk sözlükləri dilçilik, coğrafi, tarixi aspektdən təsdiqi;

-Etnooykonimik adlardakı tayfa adlarının türk tayfa adları olub m.ö. minilliklərdə Naxçıvanda yerli avtohton tayfalar olub adları öz dilləri hesabına yaratdıqlarını elmi faktlarla əsaslandırmaq;

-Sistemli şəkildə tədqiq edilməmiş etnooykonimlərin m.ö. hansı minilliklər və hansı prototürk tayfa adları ilə bağlılığını və kimlərlə ittifaqda olduqlarını tarix, coğrafi və dil faktları ilə təsdiq etmək;

- Naxçıvan ərazisində yaşamış As, Türuk, Naxər, Lulubi, Şu, Kutı, Midiya tayfaları, Kəngər kimi 43 tayfanın m.ö. VI-I minilliklər tarixdəki yeri, onlarla bağlı etnooykonimlərin semantik-struktur təhlili dissertasiyada əsas məqsəd və vəzifə kimi götürülmüşdür.

Biz bu problemi tam həll olunmuş hesab etmirik, şübhəsiz ki, tədqiqatdan yayınan faktlar da mövcuddur. Buna görə də tədqiqatla bağlı fərqli fikir və mülahizələri müqayisəli təhlil və müzakirə üçün normal hesab edir, bu yöndən ortaya çıxacaq yeni elmi fikirlərə müsbət yanaşırıq. Bu problemləri əhatə edən dissertasiya işi Azərbaycan xalqının dili tarixi, coğrafi ərazisi, etnogenezinə dair həqiqətlərin tədqiqində xüsusi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektı göstərilən problemlərlə bağlı qədim türk etnooykonimləridir ki, bu adlar sistemi qədim tariximizə, etnogenezimiz və dilimizə, coğrafiya və

mifologiyamıza tam aydınlıq gətirilməsi baxımından əsl mənbə yerindədir. Bəzi yazılarda qədim türk dili sözlükləri və antik müəlliflərə istinadən mövcud problemlərə yanaşılsa da, bu istiqamətdə konkret və hərtərəfli tədqiqat işi mövcud deyil və m.ö. minilliklərlə bağlı etnooykonimlər sistemli tədqiq edilməmişdir. Bu cür tədqiqatlar obyekt və predmetin həllini dil, tarix, arxeologiya, coğrafiya və etnogenetik baxımdan təsdiq etmir. Bu oykonimik sistemin semantik-struktur baxımından tədqiqində əldə olunan yeni elmi nəticələr, onlardakı leksik və qrammatik qədim türk dili elementləri antik tarixçi, coğrafiyaçıların əsərləri, Assur, Hett, Axxiyava və Urartu yazıları və yazılı salnamələrdə yer alan türk tarixi ilə bağlı toponimik adlarla müqayisədə obyekt və predmet olaraq nəzərə alınmışdır. Bu amillərə istinadən, dissertasiyada 40-a yaxın qədim və müasir türk dili lüğətləri, Naxçıvanın qədim və müasir İrəvan, Maku, Surməli və s. əraziləri, Azərbaycan, Naxçıvan, İrəvan, Türkiyə arxiv sənədlərindəki m.ö. minilliklərə aid türk tayfa adlı oykonimlər də obyekt kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın metodoloji əsasını tarixi-müqayisəli; lingvistik və etimoloji izahlar, etnooykonimlərin semantik-struktur təhlili metodları təşkil edir. Bu metodlara istinadən etnooykonimlərin daşdığı mənalər, onlardakı dil, tarix, tayfa adları, tayfaların daşdığı mifoloji inanclar öyrənilir. Tədqiqat zamanı dünya dilçilik elminin, türkologiyanın və Azərbaycan dilçiliyinin qədim dövr quruluşlarına istinadən, problemlə bağlı fikirlər nəzərə alınmışdır.

Qeyd edək ki, m.ö. minilliklərə aid edilmiş etnooykonimlərin müasir dilin materiallarına istinadən tam izah edilməsi mümkün deyil. Bu adların etimoloji izahları istiqamətində qədim tayfa və etnooykonimləri əks etdirən mənbələr araşdırılıb, antik müəlliflər, yazılı salnamələr, əski türk sözlükləri və türk mifologiyasına dair mənbələrə istinadlar edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində müdafiyyə üçün irəli sürülən əsas müddəalar aşağıdakılardan ibarətdir:

-Naxçıvanın m.ö. minilliklərlə bağlı etnooykonimləri ərazidə yaşamış qədim türk tayfalarının dil imkanları hesabına formalaşmışdır ki, etnooykonimlərdəki qədim türk dili elementləri və bu adlar qədim dövrün tədqiqində qiymətli bir mənbədir;

-Naxçıvan ərazisində m.ö. minilliklərlə bağlı etnooykonimlər özündə dilimizi, tariximizi, tayfa adları və mifimizi tam əks etdirir ki, bu qədim dil, tarix, coğrafiya və mifoloji inanc əlamətləri ümumtürk toponimik sistemi və antik mənbələrdə də təkrarlanır;

-Qədim Naxçıvan ərazilərinə aid etnooykonimlərdəki leksik, qrammatik dil elementləri, əski milli dil quruluşumuzu özündə qoru-yan sözlər və şəkilçilərdən ibarətdir ki, bu qədim türk-Azərbaycan dilinin o dövrə aid, milli söz bazası üzərində formalaşmışdır;

-Naxçıvan etnooykonimlərinin etimoloji və linqvistik təhlili, dilçilik elmimizin qədim dövrünü sistemləşdirmək baxımından xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Bu adlar bütünlükdə əski dil quruluşumuz əsasında yaranmış qədim türk Azərbaycan etnooykonimik adlardır;

-Naxçıvan etnooykonimlərinin zəngin leksik-semantik quruluşu m.ö. minilliklərdəki prototürklərin əski mifoloji, etnoqrafik mədəniyyətini tam olaraq özündə əks etdirən əsl mənbədir. Bu vahidlərin etnolinqvistik təhlili xeyli qədim tarixi və dil faktlarını ortaya çıxarır;

-Naxçıvan etnooykonimlərindəki mifoloji baxışlar, leksik, qrammatik dil vahidlərinin Şumer, Assur, Hett yazılarında da təkrarı As, Kutu, Hürü, Naxər, Şu prototürk mədəniyyətinin bu xalqlara təsirini, onların hakim təbəqə kimi, göstərilən xalqları idarə etdiyini sübut edir;

-Naxçıvan etnooykonimlərində türk söz sırasının m.ö. VI-I minilliklər kök-amorf və flektiv dillərə məxsus ifadə formalarının mövcudluğu türk, aqlütinativ dillərin amorf-kök və flektiv dillər mərhələsini adlayaraq tam sabitləşdiyini, onlardan öncə dil tarixində yer aldığını dilçilik yönündən tam təsdiq edir;

-Siyahıya alınarkən mənalari anlaşılmayan kimi göstərilərək təhrif edilib, siyasi məqsədlə etnooykonimlərə əlavə edilmiş yad sözlü adları elmi faktlarla bərpa edib, onlar üzərində aparılan linqvistik, etimoloji izahlar, etnooykonimlərin türk dilində olduğunu sübut edir;

-O dövr prototürk tayfa adlarının nominasiya-adlanma üslubunda dil, məişət, inanc, amillərinin mövcudluğu, bu qədim türk mifi, dil elementlərinin yad dillərə aid edilməsi, kassi, hürü, doray və s. türklərin şumer, yunan, Urartu kimi əraziləri öz işğalları altında saxladıdan sonra onların dilləri və miflərinə təsirindən irəl gəlmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada problemlə bağlı salnamə, antik müəllif əsərləri, qədim yazı nümunələri, arxiv sənəd-ləri, arxeoloji, etnoqrafik, tədqiqat əsərləri, internet materialları vəhdətdə götürülmüş, müqayisəli, hərtərəfli təhlil aparılmışdır. Naxçıvan oykonimik sistemində m.ö. minilliklərlə bağlı Naxçıvan etnooykonimləri kimi iddia edilmiş adların leksik-semantik quruluşu elmi əsaslarla izah edilmiş, burada dilimizin keçdiyi tarixi təkamül yolu, bu adları yaradan prototürk tayfalarının tarixi, coğrafi ərazisi, daşdıqları mifoloji inanclar elmi faktlarla sübut edilmişdir. Dövlər üzrə qruplaşdırılan, etnooykonimlərin bir qisminin m.ö. minilliklərdən günümüzdə qədər gəlişi ilk dəfə olaraq əski türk dil vahidləri, m.ö. VI-I minilliklərə aid arxeoloji nümunələrlə müqayisəli araşdırılmışdır. Oykonimik sistemdə m.ö. minilliklərlə bağlı Naxçıvan etnooykonimləri aid olduqları dövrlərə görə sistemləşdirilərək onların leksik-semantik quruluşu elmi əsaslarla izah edilmişdir. Dissertasiyada ilk dəfə Axiyava, Assur, Hett, Urartu yazılarında əski türklərə aid adlar müqayisəli təhlil edilmiş, etnooykonimlərin yaranmasında türk mifinin adlardakı mənaları izah edilmişdir. Bu seçilmiş etnooykonimlərin yaranmasında qədim dilimizdəki leksik, qrammatik, fonetik elementlərin daşdığı əlamətlərin ümumtürk arealında təkrarı, müasir dilimizdə izləri tədqiq edilmiş və ərazi tayfalarının şimal türkləri arasındakı yeri və tarixinin müqayisəli təhlili, ilk tarixi köçlərin qədim Azərbaycan ərazilərindən şimala doğru olduğunu sübut etmişdir. Tədqiqatda ilk dəfə bu türklərin eyni mənşə və dilə mənsubluğu, bu dil element-lərinin əksər prototürk məntəqə adlarında təkrarı elmi əsaslarla sübut edilmişdir. Adlarla bağlı tayfaların m.ö. VI-I minilliklər bu ərazilərdə yaşaması, o dövr tarixdə yeri və şimala köçləri kimi elmi faktlar və mövzunun elmi yenili əşağıdakılardan ibarətdir:

-Naxçıvan oykonimik sisteminin izahında təsviri xarakterli, “ərəb-fars”, “ermənimənşəli”, “irandilli”, “Qafqaz”, “Hind-Avropa”, “anlaşılmayan” dilli kimi siyasi fikirlər elmi faktlarla təkzib edilmişdir;

-Etnooykonimlər m.ö. minilliklərdə ilkin formada əsasən türk sözləri ilə birhəcalı sadə və mürəkkəb quruluşda yaranmış, Assur, Hett, Urartu, Axxiyava yazılarında türk söz kökləri, müasir fellərimizdə məsdər şəkilsiz olmadan birhəcalı şəkildə olmuşdur;

-Assur, Hett, Axxiyava, Urartu yazılı mətnlərinin qədim türk sözlükləri və burada adı keçən tayfaların prototürk Azərbaycan tayfaları olub Naxçıvan ərazilərində də məskunluğu, bu dövlətlərin türklər tərəfindən yarandığını sübut edir;

-Etnooykonimlərin qədim türk tayfaları, onların inancındakı Tanrı adları və qədim sözlərdən yarandığı qədim mənbə və müasir türk sözlükləri, salnamə yazılar, dil və tarixi faktlarla təsdiq olunur;

-Asər-Azər boylarının Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan ərazilərində m.ö. VI minillikdən yerli sakinlər olmaqla, o minillikdə əlifbaya sahibliyi, bu əlifbanın Finikiya yazılarına təsiri Gəmiqaya, Kəlbəcər, Nüvədi, Təbriz, Qobustan yazıları ilə sübut olunur;

-Misir fironu II Tutmosun salnamə yazılarına “*Naxarain, Matu Naxru*” Mitan ölkəsi kimi düşən, Naxçıvan ərazisi və Naxər türklərinin m.ö. III minillikdən də əvvəl tarixdə yer aldığı, ərazinin heç bir digər xalqa aid olmadığı faktlarla sübut edilir;

-Şu, kuti, lulubi, subərlərlə m.ö. IV minillikdən ittifaqda olan kas, koman, türükkü türkləri Azərbaycan və Naxçıvan ərazilərində yerli tayfalar olmuş, Akkad, Şumer yazılarında onlar Şumer ərazisini işğal etmiş, Mitan, Manna və Midiyanın qüdrətli əyaləti olan Naxçıvan etnooykonimlərində öz izlərini qoymuşlar;

-Salnamələrə VI-I minilliklər “Matu Lulu, Hurru, Kutu” kimi düşən lulubi, kuti, hürülər Naxçıvanda yerli türklər idi, erməni, gürcülərin onları özlərinə əcdad ahesab etməsi, dil və tarixi faktlarla tam təkzib edilmişdir;

-Öz izlərini m.ö. V minillikdən Naxçıvan ərazisi oykonimləri və əski yazılara salan, subərlərin əcdadı Şu türklərinin Elam və Azərbaycan ərazisində Şuşa adda iki şəhər saldığı elmi faktlarla təsdiq edilir;

- Doray türklərinin Herodot, Strabonun yazıları və mənbələrə istinadən m.ö. IV minilliklər Naxçıvanda yerli xalqlar olması, m.ö. II minillikdə Yunanıstanı işğal edib, Yunan mifinə Doray-tanrı adı kimi düşməsi elmi faktlarla tam sübut edilir;

-Mənbə və tarixi qaynaqlarda Kəngər və Maq türklərinin Azərbaycan və Naxçıvan ərazisində m.ö. IX-VIII yüzilliklərdə olması konsepsiyası elmi yolla təkzib olunmaqla, onların m.ö. IV minillikdən

tarixi proseslərdə iştirakı Şumer yazıları ilə təsdiqlənir;

- Oykonomlərin etimoloji izahları zamanı iltisafı dillərin amorf-kök və flektiv dillərdən xeyli əvvəl yarandığı dünya dillərinin tarixi təkamülü və dil faktları ilə sübut olunur;

-Dissertasiya işi yazılarkən istifadə olunan yüzdən yuxarı elmi mənbə ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə gətirilmiş, təhlillərlə antik əsərlərin tərcümə zamanı təhrif olunduğu sübut edilmişdir;

- Bu problem dissertasiyada ideoloji versiyalardan kənar, qərəzsiz, mövcud həqiqətlərə olduğu kimi yanaşma prinsipi əsasında ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Naxçıvan və ondan zorla qoparılan ərazilərimizdə etnooyko-nimlərin tədqiqi, bu ərazilərin 60-a yaxın prototürk tayfaları və onların varislərinə aidliyinin elmi təsdiqi xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiyada elmi faktlarla m.ö. VI-I minilliklərlə aid-liyi sübut olunan etnooykonimlərdəki tayfaların, ərazidəki Mitan, Aratta, Manna, Midiya, Atropatena və s. dövlətlərə aidliyi bu istiqamətdə yazılan yeni əsərlərə də salına bilər. Azərbaycan və qədim Naxçıvan ərazilərində onların yerli xalqlar olması təkcə bu ərazinin tarixi, coğrafiyası və qədim dilinin tədqiqi deyil, xalqımızın əsl tarixi, coğrafiyası və dilinin öyrənilməsinə yeni elmi istiqamət verə bilər. Dissertasiyada əldə edilmiş yeni elmi nəticələr Azərbaycanın tarixi, etnogenezi, ilkin dil quruluşu, dil və tarixinə aid dərslik, elmi əsərlərin nəşri, ali təhsil məktəblərində seçmə fənnlərinin tədrisi, mühazirə və xüsusi kursların keçirilməsində bu nəticələrə istinad edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya 2006-2017-ci illərdə yazılmışdır. Tədqiqatın mövzusu AMEA Naxçıvan Bölməsinin Rəyasət Heyətinin 05. 12. 2005-ci il tarixli, 21 yanvar, 7 sayılı qərarı və AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyəti iclasının protokol № 01, 13.01, 2006-cı il qərarı ilə 10. 02. 01 “Azərbaycan dili” ixtisası üzrə təsdiq edilmiş, elmi məsləhətçi Adil Məhəmməd oğlu Babayev təyin olunmuşdur. Mövzu Azərbaycan Respublikasını Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının təşkil etdiyi mövzuların attestasiyasına dair Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik üzrə Problem Şurasında 06. 07. 2006-cı ildə qeydə alınıb, şuranın 11 sentyabr 2006-cı il

iclasının 150/16 sayılı protokolu ilə təsdiq edilmişdir. İş AMEA Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmiş, dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin 70-dən yuxarı elmi məqalə, onlardan 21 konfrans materialı olmaqla, 4 monoqrafiya və 4 ensiklopedik və çoxcildlik elmi əsərlərdə əhatəli şərh edilmişdir. Məqalələrdən 27-i xaricdə çap edilmiş, beynəlxalq konfranslarda mövzu ilə bağlı məruzələr edilmiş və müzakirələr aparılmışdır. Tədqiqat dil, tarix, coğrafiya, etnogenez və əski türk mifik inancına aid əsərlərin hazırlanmasında tətbiqi əhəmiyyətə malik olmaqla, coğrafiyanın onomastikaya aid tədrisi prosesində də tətbiq edilə bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Onomastika şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

İşin quruluşu. Doktorluq dissertasiya işi, mündəricat, giriş, V fəsil və 45 paragraf, 15 bənd, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavədən ibarətdir. Dissertasiya mündəricatı 4, giriş 11, birinci fəsil 19, ikinci fəsil 118, üçüncü fəsil 121, dördüncü fəsil 10, beşinci fəsil 23, nəticə 10 səhifə olmaqla, ümumilikdə dissertasiya 772854 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində işin aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, işin məqsəd və vəzifələri, obyektı və premeti, tədqiqatın metodları müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı və işin quruluşu öz əksini tapmışdır.

“1.1 Naxçıvan etnooykonimlərinə dair tarixi faktlar və onların tədqiqi istiqamətləri” adlanan I fəsil 6 paragrafdan ibarət olmaqla, m.ö. minilliklərlə bağlı oykonimlərin yeri, tədqiqi kimi məsələləri əhatə edir. I fəslin **“1.2 Naxçıvan etnooykonimlərinin m.ö. minilliklərlə bağlılığını təsdiq edən elmi faktlar”** və **“1.3. Qədim mənbələrdə Naxçıvan və onunla bağlı etnooykonimlər”** paragraflarında Naxçıvan ərazisi oykonimlərinin m.ö. minilliklərlə bağlılığı, qədim mənbələrdəki Naxçıvanla bağlı məntəqə adları elmi faktlarla təsdiq edilmişdir. Burada m.ö. III-I minilliklərdə Naxçıvan ərazisinin Naxarin ölkəsi kimi Aratta, Mitan, Manna, Midiya dövlətlərinin qüdrətli əyaləti olması da elmi faktlarla sübut olunur¹⁶. Sovetlər dövrü bu dövlətlərin tarixi, dili və buradakı adların İ.Dyakonov, E.Qrantovski, Q.Melikişvili, Q.Avetisyan, M.İvanov kimi əcnəbi alimləri tərəfindən təhrif olunması elmi baxımdan təkzib edilmiş, bu tarix, dil və adların türklərə aidliyi elmi faktlarla sübut edilmişdir¹⁷. Dissertasiyada Naxçıvan oykonimik adlarındakı leksik vahidlərin, eləcə də qədim tark tayfa adlarının antik müəlliflər, Assur, Hett, Axxiyava, Uratu, Misir yazıları və salnamələrdəki təkrarı elmi

¹⁶ Yusifov, Y.B. Qədim şərq tarixi. / Y.B. Yusifov. –Bakı: Bakı Universitet, – 1993, – s.341-345, 356-358; История Древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй. –Москва: ИФ “Восточная литература” РАН, –2004, – с. 335; История Востока. Т. 1. Восток в древности. –Москва: Восточная литература, РАН, –1997, – с. 221-236.

¹⁷ Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c./ F.H.Rzayev. –Bakı: ADPU nəşriyyatı., – 2017, – s. 238-256.

faktlarla sübut edilmişdir¹⁸. I fəslin **“1.4. Ərəb-fars mənşəli hesab dilmiş etnooykonimlər”** paraqrafında Naxçıvan MR ərazisində arxiv sənədləri və həliyədə mövcud olan şəhər, qəsəbə, kənd adlarının ərəb-fars dilində izahları qədim türk dili lüğətləri ilə tam təkzib olunur. Burada Naxçıvan adı fars dilində “ov yeri”, Əbrəqunus, Disər kimi məntəqə adları bölünərək ərəb və fars sözləri kimi izah edilmişdir¹⁹. Lakin adları formalaşdıran leksik vahidlər Midiya, Manna, Atropatena toponimlərində Kintau, Kınqaruki, Kinzin kimi şəxs və toponimik adlarda təkrarlanmaqla bu fikirləri rədd edir. Təbii ki, o zaman ərəb və farslar tarix səhnəsində olmamışdır. Bundan başqa Behrud, Kirna və s. sözlər də fars dilinə aid edilmiş, lakin mənaları izah edilməmişdir²⁰. Burada qədim türk sözü *na*-“verdi, bağışladı” feli ilə Kirna məntəqə adı “Kiur tanrısının verdiyi” mənasında türk dilində izah olunur. V.Piriye Gil/Gilak tayfa adından yaranan qədim Gilan-“Gil yurdu” mənasındakı şəhər adını Kiran kimi izah edib, onu fars çarı Kirin adına bənzədir. Burada da heç bir sözlüyə istinad edilmir. Düdəngə adı fars və Azərbaycan dillərində “İki döngə”, Dizak fars dilində “İki şax”, Didivar fars və türk dillərində “divar” və “var” kimi izah edilir. Təbii ki, adlar yarı fars, yarı türk dilində olmur²¹.

Bu cür izahlara ərazidə Sak, Çul, Kol, Maq, Subi, Şirak türk boylarının adını daşıyan oykonimlərdə rast gəlirik. Lakin *Ərəfsaq*

¹⁸ Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c. / Rzayev, F.H. – Bakı: ADPU nəşriyyatı., –2017, – s. 16-20.

¹⁹ Allahyarov, K.A. Naxçıvan sözünün mənşəyi və mənası//. –Naxçıvan: NDU, Qeyrət, –2002, № 14, s. –27-30; Budaqov, B.Ə., Qeybullayv, Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. / B.Ə.Budaqov, Q.Ə. Qeybullayv. –Bakı: Oğuz eli, –1998, – s. 37-45.

²⁰ Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I. / Э.В. Севортян. – Москва: Наука, –1974, –777 с., s. 60-69; Əhmədov, T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. / T.M. Əhmədov. –Bakı: Universitet nəşr., –1991, – s.74.

²¹ Дрвнетюркский словарь. –Ленинград: Наука. –1969, – s. 179; Грей, Джон. Ханаанцы. На земле чудес ветхозаветных. / Джон Грей. –Москва: Центрполиграф, –2003, – s. 84; Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.(m.ə.VI-III minilliklər). / F.H.Rzayev. –Bakı: ADPU nəşriyyatı., –2013, – s. 34-41.

(Ərəfsə)-“sak ərlərinin evi”, *Culfa*-“Çul bəyləri”, *Kilit*-“Kol yurdu”, *Muğancıq Mehrab*, *Muğancıq Müslüm* “Muğ/manqlara məxsus”(“mehrab”, “müslüm” sözləri sonrakı əlavələrdir), *Sirab*-“Şirlərin evi”, *Zeyvə*-“Sas bəyi” (saspirlər) kimi məntəqə adları tam olaraq türk dilindədir. Əcnəbi və azərbaycanlı alimlər isə, qədim türk dili sözlükləri nəzərə alınmadan bu adları səthi izahlarla ərəb-fars dillərinə aid etmişlər²². Tərəfimizdən sözlüklərə istinadən müqayisəli təhlillər onların türk dilində olduğunu tam sübut edir.

Azərbaycan xalqının mənşəyi və toponimlərinin təhrifinə daha çox M.İvanov, İ.Dyakonov, E.Qrantovcki, Ə.Murzayevin yazılarında rast gəlirik. Onlar Strabona istinadən Azərbaycan ərazisindəki *rut*-“tikili”, *ak*-“uca” mənalı “Uca tikili”-Rutak oykonimini fars dilinə aid edirlər. Bir qrup Azərbaycan alimləri də öz əsərlərində sovet dövrü bu yazılara istinadən əcnəbilərin “fars-mənşəli” konsepsiyalarını təkrarlamışlar²³. Bu cür yazılarda *Kilit*-“dağ üstündə qala”, *Bist*-“vadi” kimi iran-fars sözləri ilə izah edilir. Tərkibində *van*, *an*, *man*, *kan*, *ab*, *qiş*, *sanq*, *sar* kimi türk leksik vahidləri olan sözlərimiz də “ərəb-fars”, “erməni” mənşəli kimi iazh edilmişdir. Dissertasiyada bütün bu türk tayfa adları və qədim türk dili elementləri ilə yaranmış adların ərəb-fars, erməni dillərində olmadığı dil faktları ilə tam sübut edilmişdir²⁴.

“1.5. Təsviri xarakterli etimologiyalar” və **“1.6. Erməni mənşəli hesab edilmiş etnooykonimlər”** adlı I fəslin bu paraqraflarında da bu cür təhlillər, dil və tarixi faktlarla təkzib edilmişdir. Burada Naxçıvan oykonimlərinin müasir dil vahidləri ilə təsviri izahları təkzib edilməklə, onların qədim türk tayfa adlarından yarandığı elmi faktlarla sübut edilmişdir. Bu cür izahlar sovetlər dövrü yazılmış əsərlərə istinad edən B.Budaqov, Q.Qeybullayev, T.Hacıyev,

²² Yusifov, Y.B. Qədim Şərqi tarixi. / Y.B.Yusifov. –Bakı: Bakı Universitet, –1993, – s.168, 191-195.

²³ Мурзаев, Э.М. География в названиях. / Э.М.Мурзаев. –Москва: Наука, – 1979, –168 s., s.57; Гейбуллаев, Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I. / Г.А.Гейбуллаев. –Баку: ЭЛМ, –1991, – s. 103-104; Əhmədov, T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. / T.M.Əhmədov. –Bakı: Universitet nəşr., –1991, – s.76-120.

²⁴Rzayev, F.H. Ərəb, fars, erməni mənşəli hesab edilmiş bəzi türk toponimləri// Azərbaycan onomastikası problemləri. –Bakı: ADPU, –2002, № X, – s. 85-94.

Q.Məşədiyev, T.Əhmədov kimi görkəmli alimlərimizin yazlarında yer alır. Burada *Dor* kəndi-“Dərədə yerləşən kənd”, “Dar keçiddə salınan kənd”, *Günnüt*-“Günlərin yaşadığı yer”, *Araluk* -“Aralıqda yerləşən kənd”, peçeneqlərin Bula qolu adından yaranan *Biləv*- “oba yeri” yarı fars yarı türk dilində izah edilir. Gün tayfa adı isə heç bir mənbə və tədqiqatlarda rast gəlinmir. Bununla bərabər Sak tayfa adlı Tan+sak-*Danzik* məntəqə adı “Dan yeri”, Şu/Şub tayfa adlı *Çomaqdur*-“Çomak tutar”, Kas tayfa adlı *Keştaz*-“Keşlə elinin düzü” kimi izah edilir²⁵. Lakin türk dillərinə xas ç̣s, ṃb, ụo səsəvzlənməsi nəzərə alınarsa, Çomaktur-“Uca Sub oğlu”, Keştaz-“Kas düzü” mənalarındadır. Bu adların əski türk tayfa adları ilə formalaşması və tam türk dilində olduqları çoxsaylı sözlük və tarixi faktlarla təsdiq olunur²⁶. Belə izahlar As tayfa adlı Aza, Azad, Azardey-“çay kənarı məkan”, Sak adlı *Sanqurey*-“Kırım zədəğanın oğlu Şanigirey salan kənd”, kimi izah edilir. Bu Bənənyar-Bərə niyaz-“Çay sahilində Niyaza məxsus yer”, Anaqut-“Ana kənd” və s. adların izahlarında da təkrarlanır²⁷.

Bütün bu adların kas, şu, dor, aral və s. türk tayfaları və Anu tanrı adından gəldiyi mənbə, sözlük və tarixi dil fakları ilə tam sübut edilmişdir²⁸.

“Erməni mənşəli hesab edilmiş etnooykonimlər” paraqra-fında isə problemlər əsasən E.Murzayev, İ.Dyakonov, M.İvanov, V.İvanov kimilərin yazılarında yer alır. Onlar qədim türk Surikat-“Qüvvətli Sirlər-Siraklar” oykonimində *kat*-“qüvvə” sözünə -s hərfi əlvə edib, *kats*-sək şəkilçisi kimi, Aran+çav- “Şöhrətli ər” sözünə -h samiti artırıb *haran*-“daş”, *çov*-“su”, eləcə də *kan*, *bert*, *kert*, *van*, *sar/sır* və s. söz

²⁵ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. –Bakı: Azərbaycan Ensiklopedi yayı. –1999, – s. 34.

²⁶ Rzayev, F.H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. / F.H.Rzayev. – Bakı: Nurlan, –2006, – s. 196-199; Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.(m.ö.VI-III minilliklər). / F.H. Rzayev. –Bakı: ADPU nəşriyyatı. –2013, – s. 42-45.

²⁷ Bağirov, A.N. Naxçıvan oykonimləri. / Bağirov A.N. –Bakı: Nurlan, –2008, – s. 36-39, 53-63, 89, 91 -114, 123, 129; Bağirov, A.N. Onomalogiya problemləri. II c./ A.N.Bağirov. –Bakı: Elm və təhsil, –2012, – s. 95- 105, 136, 142;

²⁸ Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.(m.ö.VI-III minilliklər). / F.H.Rzayev. –Bakı: ADPU nəşriyyatı, –2013, – s. 42-45.

sonluqlarını erməni dilinə aid edilir²⁹. Lakin “Sur/Şir” sözü Sirak türk tayfa adı və Şar türk işıq tanrısı idi³⁰. Bunlara istinad edən Q.Budaqova Der kənd adını “kilisə”, Dar dağı adını “Monastr, Keşiş dağı”, *kul-“ulu”*, “böyük”, *uk-“oğul, varis”* sözlərini kəç, kəx səsəvəzlənməsi ilə erməni dilinə aid etmişdir³¹. Lakin erməni dilinə aid edilmiş *berd/bert, kan, kert/keld, şen, zor, van/ban* sözləri qədim türk sözlüklərində türk dilindədir. Oğuz və Qıpçaq türklərində “van” sözü “vanq” kimi -nq qoşa samiti ilə dəniz-dəngiz, donuz-donquz kimi işlənmişdir³². Bu leksik vahidli *Əznəberd* -“As çarı” və ya “As qalası”, *Aranberd*-“Ərənlərin çarı” və “Ərənlərin qalası”, *Keçəzor*-“Şar kasları” türk dilindədir. Coğrafi arealda adlara qoşulan *vanq/vəng* sözü ərazilərimizdə *bəngü taş*-“yazılı daşlar”a aid idi və 1960-1965-ci illər ermənilər vənglərdən 123 yazılı daşı İrəvana aparmışlar.

Biz Orxon-Yenisey və F.Ağasıoğlunun yazılarında *vəngü/bəngü* sözüne “yazılı”, “daş” sözü ilə “yazılı daş” mənasında olması elmi faktlarına rast gəlirik. Orxon-Yenisey yazılarında “*Bəngü taş tokıtdım, bitidim*”-“Abidə daşı tikdirdim, yazdırdım” ifadəsinə rast gəlirik³³ və “vəng” sözü burada yazılı daşdır.

“Ərəb-fars”, “erməni” və təsviri izahlarla verilən Naxçıvan etnooykonimləri özündə prototürk tayfa adlarını daşımaqla *kan/xan, van, şen* qədim türk sözlərini də qoruyur. Bu sözlərin türklərdən erməni dilinə keçməsi Ar-zakənd-Arzakan, *Astazur-Şvanidzor, Avdavağalı-Vağaşen, Samanqar-Geğa-kert, Buzovan-Bzovan* kimi adlardakı türk dili elementləri ilə sübut olunur. Göstərilən “şen”, “kan” sözlərinin türk

²⁹ Мурзаев, Э.М. География в названиях. / Э.М.Мурзаев. –Москва: Наука, – 1979, – s. 113.

³⁰ Yusifov, Y.B. Qədim Şərq tarixi. / Y.B.Yusifov. –Bakı: Bakı Universitet, – 1993, – s. 304-305.

³¹Budaqova, Q.B. Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri/ Q.B.Budaqova. –Bakı: Elm, –1998, – s. 25-31, 37.

³² Дрвнетюркский словарь. –Ленинград: Наука. –1969, – s. 81, 135, 297, 639; Ширалиев, М.Ш. Кыпчакские элементы в Азербайджанском языке. // Исследование по грамматике тюркских языков. – Москва: Наука, –1965, с. – 5-17.

³³ Cəlilov, F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. / F.A.Cəlilov. – Bakı: Maarif, –1988, – s. 87.

dilinə aidliyini, ermənilərin adları *Buğdaşen*-Baqravan, *Culoykan*-Beniamin kimi əvəzləmələri³⁴ də sübut edir. Bu erməni dilinin Azərbaycan-türk dilindən də formalaşdığını tam təsdiq edir.

“Naxçıvan ərazisində m.ö.VI-III minilliklərlə bağlı etnooykonimlər” adlanan II fəsil 15 paragrafdan ibarət olmaqla, burada m.ö.VI-III minilliklərdə tarix səhnəsində olmuş as, naxər, türükkü, kuti və s. 15 tayfanın tarixi, ərazisi, dili, onlarla bağlı etnooykonimlər elmi yöndən araşdırılmışdır.

“2. 1. As prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər” adlı I paragrafda As adı ilə bağlı 46 etnooykonim tədqiq edilmiş, As türkləri yalnız C.Cəfərovun yazılarında yer almışdır. Asərlər Azərbaycanda m.ö. VI minillikdən öz adı, yazısı və dövləti olan türklər olmuş, bu adlarda və Azərbaycan dövləti adında Asər tayfa adının siyasi məqsədlə ərəb-fars dilində *Azər*-“od” sözü ilə izahı, tarix və dil faktları ilə təkzib edilmişdir³⁵. As tayfa adı, ər-“igid”, bəy, *qan/kan*-“məkan” qədim türk sözləriindən yaranmış *As+ər+bay+kan* adındakı qədim sözlər Beyləqan, Arbatan, Bəydil və s. adlarda da təkrarlanır ki, bu elmi faktlarla sübut edilmişdir³⁶.

Herodot, K.Ptolomey, Plutarxın yazılarında Azərbaycanın Ön Asiya, Anadolunun Kiçik Asiya kimi adlanması, As şamanlarının m.ö. minilliklər yunan hakimlərinə məsləhət verdiyi, elmi faktlarla sübut edilmişdir.³⁷ Strabon etrusk, turdetan, bastul və qarqarları As nəslinə hesab edib, m.ö. IV minillikdə Araz çayı boyunda “Azar” ölkəsi və As yazısı olduğunu, T.Livi yazılarında m.ö. III əsrdə Romada asların adına qızıl pulların kəsildiyini, onların böyük güc olduğunu göstərir³⁸.

³⁴ Tarixi adlara qarşı soyqırımını. – Bakı: Təhsil, – 2006, – s. 13-14, 24.

³⁵ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. – Bakı: Elm, – 1996, – s. 159-183; Cəfərov, C.İ. Milli etnik yaddaşın izi ilə. / C.İ.Cəfərov. – Bakı: Səda, – 2005, – s. 97-118.

³⁶ Rəcəbov, Ə.Ə., Məmmədov, Y.İ. Orxon-Yenisey abidələri. / Ə.Ə.Rəcəbov, Y.İ.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1993, – s. 10,18; Малый атлас мира. – Москва: Картография ГУГК, – 1985, – с. 56-59, 217.

³⁷ Геродот. История. Пер. Г.А Стратановского./ Геродот. -Ленинград: Наука, -1972, -599 с., I 19, 46, 95, 111; III 62; IV 45; VI 69; Плутарх. Избранные жизнеописания. Т. 2, -Москва: Правда, -1990, – XX, s. 127-128, 236, XLVII

³⁸ Страбон. География в 17 книгах. Пер. статья и комментарий Г. А. Стратановского. – Москва: Наука, – 1964, – XI, 14, 3, s. 137-138.

“2. 2. Naxər prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər” adlı bu paraqrafda K.Allahyarov, R.Məmmədov, M.Elli, Q.Budaqova, və b. alimlərin, Naxçıvan” sözünü Nuhla, “*ov yeri*”, “*sərt yer*”, “*naqqal*”, “*tərs*”, “*xoş su*”, “*naxçı*”, “*yurdda qalan*”, “*Noh adamı*” kimi mənalarda türk, Urartu, ərəb-fars, kazıkumık və s. dillərlə izahı müqayisəli təhlil edilib, Naxçıvan oykonimləri əsasında onların türk dilində olduğu sübut edilmişdir³⁹. Burada keçirilən beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda Naxçıvan MR Ali Məclis Sədri Vasif Talıbov, İ.Həbibbəyli, İ.Hacıyev, Y.Mahmudov, N.Cəfərov, A.Bağirov, Ə.Quliyev, Q.Qədirzadə, V.Əliyev, N.Xudiyevi, F.Səfərli kimi alimlərin məruzə və yazılarında ilk dəfə Naxər tayfa adı Nuhər, Naxçıvan-Nuhçıxan kimi izah edilmiş, naxərlərlə bağlı 15 etnooykonim qədim sözlüklərə istinadən tədqiq edilmişdir⁴⁰.

Bu fəslin **“2. 3. Turukku-türökkü prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər”** adlı paraqrafında isə, bu tayfalar tədqiq edilmiş, S.Klyaştorı, V.Şot, V.Livşiç, V.Radlov, V.Bartoldun onları “gəlmə”, S.Kiselyev, A.Bernştem, R.Fray, İ.Dyakonovun arxeoloji abidə və adətlərə onların “türk” olmadığını yazmılar. Bu fikirləri təhlil edilmiş, “Avesta”, Hett, Assur yazıları Urmiya gölü ətrafında hürrü, şu, şubartu, kuti, lulubilərlə turukkilərin birliyi, Assur-Vavilon mənbələrində isə *mātu tu-ru-ki-i* kimi yazılışı və bu adın türk tayfaları olduğu yetərli tarixi faktlarla sübut edilmişdir⁴¹. Naxçıvan ərazisində bu tayfa adı ilə bağlı 15 etnooykonim struktur-semantik baxımdan izah edilmişdir.

Dissertasiyanın II fəslinin **“2. 4. Kuti prototürkləri ilə bağlı**

³⁹ Axundov, A.A. Naxçıvan sözünün mənşəyi. // Naxçıvan tarixinin səhifələri – Bakı: ADPU, – 1996, – s. 47; Yaşar Kalafat. Türk Mitolojisinde Kurt. – Ankara: Berikan Ofset Matbaa, – 2012, – s. 42.

⁴⁰ Talıbov, V.Y. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. / Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. / V.Y.Talıbov. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2009. – s.10-16; Həbibbəyli, İ.Ə. Nuh peyğəmbər və dünya tufanı toplusu./Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. / İ.Ə.Həbibbəyli. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2009, – s. 55-68; Mahmudov, Y.M. Dünya tarixində Naxçıvan: Yer kürəsində həyatın başladığı yer/ Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. / Y.M.Mahmudov. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2009, –s. 17-30.

⁴¹ Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixində. I c.(m.ö.VI-III minilliklər) / F.H.Rzayev. – Bakı: ADPU nəşriyyatı., – 2013, – s. 129-149.

etno-oykonimlər” paraqrafında kutilərlə bağlı dil, tarix və etnooykonimlər sistemli araşdırılmış, Q.Hüzinq, R.Girşman, İ.Dyakonov E.Qrantovski kimi alimlərin əsərləri müqayisəli təhlil edilmişdir. Burada kutilərin ərazisi və dili elamit, fars, kassit, lullubi, kaspi, “Zaqro-Elam” dilli Qafqaz tayfası kimi verilsə də, onların türk olduğu elmi faktlarla sübut edilmişdir⁴². Bu yanlış fikirlər Q.Qeybullayev, Y.Yusifov və F.Ağasıoğlunun yazılarında da ərazi və çar adlarına istinadən dil faktları ilə təkzib edilmişdir⁴³. Mənbələr bu tayfaların türk olub m.ö. III minillikdə Aratta, Azərbaycan dövlətində güc olduğunu, urartuların “kuti” adlanması, III Salmansar, Asarxaddon və II Sarqonun yazılarında Kutı adının türk olduğu elmi faktlarla təsdiq edilir. Onların Elam, Akkad, Assuru 100 il işğalda saxladığı tarixi faktlarla sübut edilməklə, kutilərlə bağlı 17 etnooykonimin semantik-struktur tipləri izah edilmişdir⁴⁴.

II fəslin **“2. 5. Lulubəy prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər”** paraqrafında da lulubilərlə bağlı 10 oykonim sistemli araşdırılmış, onların m.ö. IV-III minilliklər Naxçıvanla bağlılığı faktlarla sübut edilmişdir. İ.Dyakonov və “Ümumdünya tarixi”ndə isə, onlar m.ö IV-III minilliklərdə, Azərbaycanın Urmiya və Araz boyu ərazilərdə dili naməlum tayfa kimi verilmişdir.⁴⁵

V.Avdiyev, Q.Qiorqadze və Q.Melikişvilinin yazılarında lulubəylər Dəclə, Fərat çaylarından yuxarıda yaşayıb, Mesopotamiya ilə

⁴² Грантовский, Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. / Э.А. Грантовский. – Москва: Восточная литература, – 2007, – с. 280; Дьяконов, И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э./ И.М.Дьяконов. – Москва: Наука, – 1956, – с. 109-111, 121, 133-135.

⁴³ Cəlilov, F.A. Azər xalqı. / F.A.Cəlilov. – Bakı: Çıraq, – 2005, – s. 147-153; Qeybullayev, Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən./ Q.A.Qeybullayev. – Bakı: Azərnəşr, – 1994, – s. 15-19; Гейбуллаев, Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I. / Г.А.Гейбуллаев. – Баку: ЭЛМ, – 1991, – с. 25, 34, 141; Yusifov, Y.B. Qədim şərq tarixi. / Y.B.Yusifov. – Bakı: Bakı Universitet, – 1993, – s. 79-85

⁴⁴ Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.(m.ö.VI-III minilliklər). / F.H.Rzayev. – Bakı: ADPU, – 2013, – s.149-180.

⁴⁵ Всемирная история. Т. I, – Москва: Госиздат, – 1956, – с. 192; Дьяконов, И.М. Языки древней Передней Азии. / И.М.Дьяконов. – Москва: Наука, – 1967, – с.11.

mədəni əlaqədə olan, Bağdad, Həmədan arası Sarpul, Suz və s. ərazilərdə yazılı abidələri olub, Naramsin büst yazılarında adı keçən tayfalar kimi göstərilər. Bu ərazilər isə m.ö. III minillikdə, Naxər ölkəsinin daxil olduğu Mitan dövləti ərazisi idi. Müəlliflər lulublərin Ulmı ölkəsinin adını çəksələr də, Manna, lulubi, elam, kuti, kasları Urmiya ərazisində birgə gürcülərin əcdadı kimi verirlər.⁴⁶ Bu yazılarda türk-Azərbaycan dilində olan *Aran Ha-pilanni*-“yaraşlıqlı ərlər ölkəsi”, *Arip Hurra*-“hörmətli hürü əri”, *Anum-hirbi*-“mən Anu tanrısının hürü bəyi”, *Mama*-“ana” (türklərdə gəlinlə gedən yengə) və s. sözlər də gürcü dilinə aid edilmişdir.⁴⁷ Lakin gürcülər XIX əsrdə Metix-Matay türk qalası ətrafında kiçik knyazlıq idi və onlar m.ö. III minillikdə tarix səhnəsinə çıxmamışdılar. “Sovet tarixi”, “Tarixi ensiklopediya” və Q.Qiorqadzenin yazılarında Urartu dilində *Mātu Lulu*-“Lulu ölkəsi” “düşmən, ölkə” kimi təhrif edilsə də, m.ö. III-II minilliklərə aid mənbələr bu fikri təkzib edilmişdir.⁴⁸

“2. 6. Hürü prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər” adlı II fəslin 6-cı paragrafında, m.ö. IV və III minilliklərdə türük, kuti, lulubi, naxər, kaslarla ittifaqda, Naxçıvan ərazisində yaşamış hürülər tədqiq edilir.⁴⁹

Q.Vilhelm və Q.Sinilo Akkad, Hett yazılarına istinadən hürüləri şərqdə əsas güc kimi göstərib, onların Zaqafqaziyadan Yaxın Şərqə m.ö. IV minillikdə, Şimali Mesopotamiya, Kiçik Asiya, Suriya, Fələstin, Zaq-ros ərazilərinə gəlişini m.ö. II minilliyə aid edirlər. Lakin Q.Melikişvili, N.Yankovski, B.Piotrovski, İ.Dyakonova istinadən

⁴⁶ Herodot. Tarix. I hissə, -Bakı: Azərnəşr, – 1998, –V 52; Авдиев, В.И.

История древнего Востока. / В.И.Авдиев. – Москва: Высшая школа, – 1970, – s. 23-27, 212, 219; Меликишвили, Г.А. «Наири–Урарту»,/ Г.А.Меликишвили. – Тбилиси: АН Грузинской ССР, – 1954, – s. 96, 125,

129; Георгадзе, Г.Г. Хетты и хурриты по древнехеттским текстам.//Вестник древней истории. / Г.Г.Георгадзе. – Москва: Наука, №1, – 1969, – с. 71-168.

⁴⁷ Qeybullayev, Q.A. Qədim türklər və Ermənistan. / Q.A.Qeybullayev. – Bakı: Azərnəşr, – 1992, – s. 24.

⁴⁸ Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.(m.ö.VI-III minilliklər). / F.H.Rzayev. – Bakı: ADPU, – 2013, – s. 180-211.

⁴⁹ Yusifov, Y.B. Qədim Şərq tarixi. Y.B.Yusifov. – Bakı: Bakı Universitet, – 1993, – s. 52; Всемирная история. Т. I, – Москва: Госиздат, – 1956, – s. 192.

Mitan, Aratta, mənəliyəli hürülər, onların ərazisini isə “Nairi” kimi Gürcüstana aid edir.⁵⁰ O tarixdə isə hələ gürcülər yox idi. İber boyları da müasir gürcülər deyil, Turdi türklərinin varisləri idi və m.ö. III minillikdə şimali Mesopotamiya, Urmiya gölü ətrafında Mitana çarlığı qurması, bu ərazinin Naxər-Naxçıvan ölkəsi olduğu da faktlarla sübut edilir. Mənbələr onların Mitana bərabər Hett, Assur, Elam, Kərkük ərazilərində, Hürri dilində minlərlə sənədlərdə öz adlarını yaşatdığını yazır. Bu yazılarda adını *Mātu Hur-Ri*-“Hürri ölkəsi” kimi saxlayan,⁵¹ Naxçıvan ərazisində hürülərə aid 19 oykonimdəki əski dil vahidləri də onların türk olduğunu tam sübut edir.

Dissertasiyanın **“2. 7. Kas/Kassi prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər”** paragrafında m.ö. IV minillikdən tarix səhnəsində olan kaslarla bağlı Kisək, Keştaz, Kaşka kimi 38 etnooykonim müqayisəli təhlil edilmişdir. “Ümumdünya tarixi”, Y.Markvart, Q.Huzinq, İ.Dyakonov və b. yazılarında kaslar elam, turukku, kuti, subər, lulubi, hürülərlə bərabər m.ö. 1741-ci ildə şimaldan gəlib Babilistanı tutur, burada çarlıq qurur, 300 il əraziyə hakim olurlar. Onların çar rütbəsi “xan”, yurdu-“bat” kimi türk dilində olsa da, “türklərə yaxın”, “irandilli”, Hind-Avropa dilli kimi təhriflər elmi faktlarla təkzib edilib, onların türk tayfası olduğu sübut edilmişdir⁵². Herodot və Strabonun yazılarında “Kassi” ölkədir, onlar Kserksin Elladaya hücumu dövrü mediyalılarla birgə 13 min oxçu ilə “zərbə qüvvəsi”dir, partagen eləmlərlə qonşudur, əraziləri Kaspi qapılarına çatır. Burada kaslar m.ö. XVIII əsrdə şimal və cənub Mesopotamiyanı işğal edib paytaxt şəhəri Terke olmaqla Xanan çarlığı yaradırlar⁵³,

⁵⁰ Вильхельм, Г.Г. Древний народ хурриты. / Г.Г. Вильхельм. – Москва: Наука. – 1992, – с. 27; Синило, Г.В. Древние литературы Ближнего Востока и мир Танаха (Ветхого Завета). / Г.В.Синило. – Минск: «Экономпресс». – 1998, – с. 11.

⁵¹ Сəfərov, С.İ. Milli etnik yaddaşın izi ilə. / С.İ.Сəfərov. – Bakı: Səda, – 2005, – s. 104-108; Всемирная история. Т. I, – Москва: Госиздат, – 1956, – с. 316, 392.

⁵² Всемирная история. Т. I. – Москва: Госиздат, – 1956, – с. 299-300; Дьяконов, И.М. Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту// Вестник древней истории. – Москва: Наука, – 1951, № 2, – с. 265- 266.

⁵³Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. – Ленинград: Наука,

burada türk kaslar midiyalıdır və bu izlər Boğazköy, Eblait yazılarında da qalmışdır⁵⁴.

“2. 8. Şu-su prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər” və **“2. 9. Subar prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər”** adlı bu paraqraflarda ilk dəfə Naxçıvanda yerli xalqlar olmuş Şu və Subər türkləri tədqiq edilmiş, onlarla bağlı Şudagen, Şuşad kimi 40 etnooykonim izah edilmişdir. Şu, subərlərin tarixi və dillərini Herodota istinadən rus alimi A.Abraşkin “rusların əcdadı” kimi verib, m.ö. III minillikdə Mesopotamiyaya Şubartu ərazilərinə gəldiklərini yazmışdır. B.Rıbakov, Y.Şapov, M.Tixomirov və b. isə ilk “Kiyev Rus” dövlətini XII əsrə aid etmişlər⁵⁵. Mənbələr m.ö. III minillikdə Ur şəhərinə elam və şuların hücumunu, m.ö. II minillikdə isə şimali Mesopotamiyada subər, kuti, lulubi, türökkü, kassi boyları ilə ittifaqını göstərir. N.Marr, İ.Dyakonov Şu və Subər dilini Hürri, Qafqaz dillərinə yaxın fərqli dil kimi göstərir, mənbələrdə isə, Hürri, şular m.ö. IV-III minilliklərdə verilir, m.ö. II minillikdə Mitan dövlətini qururlar⁵⁶. Bu fərqli fikirlərin əksinə Herodot, F.Kırzioğlu, B.Ögəl və mənbə yazıları bu boyların Siciliya adasını Sukel-“Ulu Şu” adlandırıb, Midiyadan gəldiyini sübut edir. Burada şuların uyğurlara yaxın “Şu” şəhəri saldığı, Elam dövlətində Şuşa və Şu paytaxt şəhərlərinin olması tarixi faktlarla təsdiq edilir⁵⁷.

– 1972, – VII, 62, 210; Страбон. География в 17 книгах. Пер. статья и комментарий Г. А. Стратановского. – Москва: Наука, – 1964, – 3; XI, XII, 4; XI, XIII, 6; XVI, I, 13, 17; XVI; Восточная литература, –Москва: РАН, – 1997, –s. 351-369, 490.

⁵⁴ История письма: Эволюция письменности от Древнего Египта до наших дней/ Пер. с немецкого Mjcrdf: Эксмо; – СПб: Terra Fantastica, – 2002, – s. 121-139, 273, 291.

⁵⁵ Абрашкин, А.А. Скифская Русь. От Трои до Киева. / А.А.Абрашкин, – Москва: Вече, – 2008, – s. 41; Рыбаков, Б.А. Рождени Руси. / Б.А. Рыбаков. – Москва: АиФ Принт, – 2003, – s. 335-346, 411, 424.

⁵⁶ Marr, Н.Я. Основные вопросы истории языка. Избранные работы, т. 4. / Н.Я.Мarr. – Москва-Ленинград: Гос. соц.-экон. изд-во, – 1937, – s. 131; Yusifov, Y.B. Qədim şərq tarixi./ Y.B.Yusifov. – Bakı: Bakı Universitet, – 1993, – s. 89-91.

⁵⁷ Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. – Ленинград: Наука, – 1972, – I 24, 188; III. 64, 128; Azərbaycan tarixi. – Bakı: Azər nəşr, – 1994, – s. 80-81; Kırzioğlu, F.M. Yukarı Kür ve Çoruk boylarında Kırçaklar. /

N.Merpert, V.Minorski V.Bartold, N.Piqulevskayanın yazılarında subərlər IV-VI əsr avar, bolqar, xəzər, savirsavromatlarla birgə, əraziləri Kaspi dənizinin şimal-qərbi, Dərbənd ətrafı olmaqla gəlmə tayfalarıdır⁵⁸. S.Pletneva mənbələrə əsasən subərləri VI-V əsrlər hun boyları və Qafqaz əhalisi, A.Marsellin, N.Merpert, A.Krımski isə, IV əsr hun mənşəli kimi Azov gölündən şimala Qəbələ ərazisində “subar” kimi göstərmişlər⁵⁹. Bütün bu təhriflər mənbələrlə təkzib edilmiş, Şu və subərlərin türklər olub m.ö. V-II minilliklərdə Naxçıvan ərazisində yaşaması sübut edilmişdir⁶⁰. Onların türk olmasını şularla bağlı 23, subərlərlə bağlı 17 oykonimin izahında ortaya çıxan m.ö. minilliklərə aid dil vahidləri də sübut edir.

“2. 10. Tal prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər” adlı II fəslin bu paraqrafında isə Azərbaycan və Naxçıvanla bağlılığı ilk dəfə tədqiq edilən, Tal türklərindən bəhs edilir. Onların yüzlərlə ümumtürk və Naxçıvan coğrafi adlarında *Taldan*-“Tal duzu”, *Talakan*-“Tal kağanı”, *Talar*-“Tal əri”, *Talak*-“Uca tal” kimi təkrarı adın canlı isimə, türk boyuna aidliyini sübut edir⁶¹. Qay Yuliy Solin də talları Kaspi

F.M.Kırzioğlu. – Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi, – 1992, – s. 31;
Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dizini “ENDEKS”, – Ankara: Basımevi, – 1985, – s. 532; III c. s. 413-416.

⁵⁸ Бартольд, В.В. К вопросу о погребальных обрядах турков и монголов //Сочинения. Т. IV. – Москва: Наука, – 1966, – V, s. 357;

Гейбуллаев, Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I. / Г.А.Гейбуллаев. – Баку: ЭЛМ, – 1991, – s. 128; Минорски, В.Ф. История Ширвана и Дербента. / В.Ф.Минорски. – Москва: Наука, – 1963, – s. 109.

⁵⁹ Аммиан, Марцеллин. История // ВДИ. – Москва № 3, XXIII, – 1949, – с. 236-243.

⁶⁰ Azərbaycan tarixi. – Bakı: Azərnəşr. – 1994, – s. 80-81; Cəlilov, F.A. Azərbaycan türklərinin islamaqədərki tarixi. / F.A.Cəlilov. – Bakı: Ağrıdağ, – 2014, – s.221; Дьяконов, И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. / И.М.Дьяконов. – Москва: Наука, – 1956, – s. 141.

⁶¹ Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. – Bakı: ASE Baş redaksiyası. – 1986, – s. 90-2; Малый атлас мира. – Москва: Картография ГУГК, – 1985, – с. 42-43, 56, 60.

dənizi sahillərində, İ.Dyakonov Təbriz ətrafında ölkə, Manna tayfası kimi Talas çayı hövzəsini, Tal torpaqlarını tutduğunu, F.Bayat isə, peçeneq və Var hunları ilə birgə Talan, Tolu tayfaları kimi göstərirlər. Mənbələrdə Tal boyları əsl güc kimi Sır-Dərya ətrafında, *Turuḥ Tal Kun* ifadəsi ilə m.ö. III-II minilliklərin yazılarında qırğızlar arasında yer alır⁶². Son olaraq mənbə və B.Texov, S.Valcak, R.Tilov kimi alimlərin yazılarında isə, 1920-ci ilədək Naxçıvana aid olan Sürməli-İğdir ərazisindəki Talay mə-zarlığının m.ö. III, Koban mədəniyyətinin m.ö. II, Urmiya türk bölgəsi Tal-Arpaçıya, Tal-Brak, Tal-Xalaf mədəniyyətlərinin isə m.ö. IV-III minilliklər Tal türklərinə aidliyini sübut edir⁶³. Tallarla bağlı Naxçıvan ərazisində 11 məntəqə adının müqayisəli izah edilmişdir.

II fəslin **“2. 11. Koman prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər”** paragrafında da Naxçıvan ərazisində m.ö. IV-III minilliklərdə kiçik dövlət və ölkələri olmuş, ilk dəfə tədqiq edilən Koman türkləri ilə bağlı 8 etnooykonim araşdırılmışdır. Q.Qeybullayev, F.Kırzioğlu və b. onları Qırpaq ittifaqında m.ö. XI-VIII və eramızın VIII əsrlərində sak, xəzər, peçeneqlərlə Naxçıvan, Orta Asiya, Albaniya ərazilərində göstərirlər⁶⁴. Onlar M.Kalankatlı və K.Gəncəlinin yazılarında m.ö. I və eramızın VII əsərində Koman tayfa adı və şəhər kimi,⁶⁵ İ.Biçurin, Q.Qrijimaylo, S.Axincanovun yazılarında isə, onlar 15 tayfa birliyində, qırpaqların qolu kimi verilir⁶⁶. Lakin F.Ağasıoğlu onları m.ö. II minillikdə subərlərlə Fərat çayından cənubda, “Kumani” ölkəsini Göyçə gölü ətrafında, Kumen dövlətini isə Urmiya ərazi-sində

⁶² Fuzuli, Bayat. Türk dili tarixi. / Bayat Fuzuli. – Ankara: Genc, Ofset, – 2003, – s. 91; Осмонов, О.Дж. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней): Учебник для вузов. / О.Дж.Осмонов. – Бишкек: Паритет-Инфо, – 2008, – s. 417-418.

⁶³ Техов, Б.В. Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н.э. / Б.В.Техов. – Москва: Наука, – 1977, – s. 131.

⁶⁴ Rəfiq, Özdək. Türkün qızıl kitabı I cild. / Özdək Rəfiq. – Bakı: Yazıçı, – 1992, – s. 166-167.

⁶⁵ Moisey, Kalankatuklu. Alban tarixi, Mixtar Qoş Alban salnaməsi./, Kalankatuklu Moisey. – Bakı: Elm, – 1993, – s. 18.

⁶⁶ Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алмата: Наука, – 1989, – s. 285-287.

kas, şubarlar arasında göstərir⁶⁷.

II fəslin son “**2. 12. Turdi prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər**”, “**2. 13. Pal prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər**”, “**2. 14. Tus prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər**”, “**2 15. Doray prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər**” adlı 4 paraqrafında bu türklərin Naxçıvanla bağlılığı ilk dəfə tədqiq edilmiş, ərazisi və onlarla bağlı 51 etnooykonim əski lüğət və mənbələrə istinadən tədqiq edilmişdir⁶⁸.

12-ci paraqrafda turdilərlə bağlı Herodot, Strabon, Tit Livinin məlumatları və onların bir türk tayfaları olmaqla Azərbaycan və onun bir parçası Naxçıvan ərazisi ilə bağlılığı tarixi faktlarla sübut edilmiş⁶⁹, A.Rahmeti və B.Tuxmeevin tərcümələrində bu tayfa adının təhrifi isə elmi faktlarla təkzib edilmişdir⁷⁰. Turdilərin As türklərinin varisi olması C.Cəfərovun yazılarında da elmi faktlarla sübut edilir⁷¹.

Fəslin 13-cü paraqrafında Pal türkləri ilk dəfə tədqiq edilir, və yalnız Y.Yusifovun yazılarında türklərə bənzədilir. Dissertasiyada onların qədim Azərbaycan və Naxçıvan ərazilərində mənşəyi, ərazisi və tarixi tədqiq edilmiş, palların, Pala dilinin Doğu Anadoluda m.ö. III-II minilliklərdə olduğu, Luvi və Hett dilinin Pala dilindən yarandığı elmi faktlarla təsdiq edilmişdir. Qədim Azərbaycanın Bəsrə, Kərkük şəhərlərinə yaxın Karim şəhər ərazisindən tapılan əşyalar Pal tayfasının m.ö. IV-II minilliklərdə yaşadığını bu əşyaların Pal uluları Paleqaur türklərinə aidliyini sübut edilir⁷².

14-cü paraqrafda qədim türk Tus boyları, onların dili, ərazisi və onlarla bağlı Naxçıvan ərazisindəki Tuç, Tus, Ərtus kimi oykonimlər

⁶⁷ Cəlilov, F.A. Azər xalqı. / F.A.Cəlilov. – Bakı: Çıraq, – 2005, – s. 45-53;

Всемирная история. Т. I. – Москва: Госиздат, – 1956, – s. 515-517.

⁶⁸ Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.(m.ö.VI-III minilliklər). / F.H.Rzayev. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 2013, – s. 137-151.

⁶⁹ Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. – Ленинград: Наука, – 1972, – II 43, 112; IV 51.

⁷⁰ Тухмеев, Б. Вопросы поэтики «Кутадгу-билик» Юсуфа Хас Хаджиба./ Б. Тухмеев. – Ташкент: Фан, – 2004, – с. 83-86.

⁷¹ Всемирная история. Т. I. – Москва: Госиздат, – 1956, – s. 286, 411, 421.

⁷² Yusifov, Y.B. Qədim şərq tarixi. / Y.B.Yusifov. – Bakı: Bakı Universitet, – 1993, – s. 230.

ilk dəfə linqvistik tədqiq edilmişdir. Burada Herodotun tuları etrusklərə aid etməsi, onların “Tirsən” adlanıb, Tirseniya adlı ölkəsi olması, Misir fironu Merneptaxe və mənbələrdə Tus adının çəkildiyi, İtaliyaya Kiçik Asiyadan gəlib, Tus varisləri olduğu göstərilir⁷³. A.Nemirovski, N.Rober, V.Çudinov isə onları m.ö. I minilliyə aid edib, Kiçik Asiyadan gələn, Toskan ölkəsində yaşayan het-luvi, dravid, slavyan, Hind-Avropa, Hürri və Urartu dilli tayfalar hesab etmişlər. Bu ərazidəki m.ö. IX-VII əsr arxeoloji qrafit mədəniyyəti, Monteric və Venel yazılarını, İtaliyada oxunmayan yazıları etrusklərə aid etmişlər⁷⁴. Q.Nosovski, A.Fomenko və b. isə, tuları Kiçik Asiyada yaşayan xalq, etrusklərin özlərini “Tusk-sabin-rasen” adlandırmasını slavyan dilinə aid etmişlər⁷⁵. Bütün bu versiyalara yanaşı K.Ptolemeyin yazılarında Kür sahilində Tosaren-Tusaran əyalətinin olması, F.Ağasıoğlunun 7 etrusk mətninə dair fikirləri, Y.Buran, A.Çertkov, V.Modestovin yazılarında etrusk dilində türkiizmlərin çoxluğu, özlərni “Tusk” adlandırması və İtaliyaya köçləri faktları onların Tus varisi olduğunu sübut edir⁷⁶. Biz A. Alekseyin yazılarında “etrusk yazıları rus dilində oxunmur!” qəti fikri⁷⁷ ilə qarşılaşırıq ki, bu tuların m.ö. III minillikdə ərazilərimizdə yaşadığını tam sübut edir.

Bu fəslin 15-ci paraqrafında ilk dəfə tədqiq edilən Doray türklərini yalnız Q.Qeybullayev antik mənbələrə istinadən “doreyti”, “taurlay”, “toret” kimi midiyalı hesab etmiş, Azərbaycan və Naxçıvanla

⁷³ Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. – Ленинград: Наука, – 1972, – I, 57, 94, 166; II, 63, s. 505; VI 17.

⁷⁴ Немировский, А.И. Археологические музеи Тосканы// Вестник древней Истории. – Москва: Русский язык, – 1992. № 1. – с. 237- 244; Робер Ж.Н. Этруски. – Москва: Вече, – 2007, – с. 226-230.

⁷⁵ Фоменко, А.Т. Методы статистического анализа нарративных текстов и приложения к хронологии. / А.Т.Фоменко. – Москва: МГУ, – 1990, – с. 237.

⁷⁶ Птолемей Клавдий. Руководство по географии. Пер. К.С. Апта и В.В.Латышева / Античная. – Москва: Географиздат, – 1953, – V, 12, 9.

⁷⁷ Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.(m.ö.VI-III minilliklər). / F.H.Rzayev. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 2013, – s. 418-425; F.H.Rzayev. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. II c. – 2017, – s. 418-425..

bağlılığını isə göstərməmişdir. Biz “Azərbaycan tarixi” kitabında da As, Tus, Turdi, Naxər, Doray və s. prototürklərə aid heç bir məlumata rast gəlmirik⁷⁸. B.Naydış və L.Q.Peçatnovanın yazılarında doraylar Yunan tayfası kimi verilmiş, antik mənbələr isə m.ö. XVI-XIII əsrlər onların yunanları işğal edib, qul kimi satdığını göstərməklə bu tayfaların Ön Asiya-Azərbaycan ərazilərindən Yunanstanaya yayıldığını yazmışlar⁷⁹. Bu problemi araşdırann R.Şmidt, E.Meyer “dori köçü”nün yazı yox ikən baş verdiyini yazmış, N.Marr, K.Müller isə, Plutarx, Strabona istinadən onların mənşəyi və ərazisindən bəhs etməmişdir⁸⁰.

Heredot, Strabon və mənbə yazıları pelasqları midiyalı “Doray” kimi kaspı, sak və pantimaflarla qonşu olduğunu, m.ö. II minillikdə onların Yunanstanaya yeni hücumlarını göstərir. Afina arxeoloji nümunələrində isə, m.ö. II minillikdə Troyanın süqutundan sonra dorayların bu ərazi və Assuriya, Misir, Axaya və s. ərazilərdə məskunlaşdığını “teurlay” kimi gah yunan-ellin, lakedemon, gah da epidavri nəslı olduğu yazılır.⁸¹ Bu tarixi faktlar, dorayların Ön Asiya-Azərbaycanda dondarlarla qonşu olub, buradan Yunanıstanaya hücumunu,

⁷⁸ Azərbaycan tarixi. – Bakı: Azər nəşr, – 1994, – s. 77-87. Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.(m.ö.VI-III minilliklər). / F.H.Rzayev. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 2013, – s. 418-425; Rzayev, F.H. Qədim Şərur oykönimlərinin mənşəyi./ F.H.Rzayev. – Bakı: Nurlan, –2006, – s.7-11.

⁷⁹ Найдыш, В. Концепции современного естествознания: Учебник. – Москва: Альфа. – 2004, – s. 21-27, 46, 77; Печатнова Л.Г. История Спарты (период архаики и классики) – Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, – 2001, – s. 215.; Мapp Н.Я. Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких языков//Подзнаменам марксизма. Москва-Ленинград: Изд.ГАИМК, –1927, № 6, –с.18-60.

⁸⁰ Шmidt, P.B. Античное предание о дорийском переселении// Вестник древней истории. – Москва: Наука, – 1938, № 2, – с. 38-50.

⁸¹ Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. – Ленинград: Наука, – 1972, – I 6, 56.; Страбон. География в 17 книгах. Пер. и комментарий Г.А.Стратановского. – Москва: Наука, – 1964, – VI, I, 9.

orada Doridoy əyaləti yaradıb, m.ö. II minillikdə Kiçik Asiya tayfalarının da bu yerlərə gəlib, m.ö. XIII-XII əsrlər yeni Yunan mədəniyyəti qurduğunu sübut edir⁸². Bu fəsil və yarımbaşlıqlarda turdi, pal, tus, doraylarla bağlı 51 etnooykonim etimoloji, linqvistik təhlil edilmiş, 15 tayfa adının adlanması, mifik inancları və s. faktlarla tam sübut edilmişdir⁸³.

“Naxçıvan ərazisində m.ö. II-I minilliklərlə bağlı etnooykonimlər” adlanan III fəsil 17 paragraf və 11 bənddən ibarətdir. **“3. 1. Kəngər prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər”** adlı paragrafda onların tədqiqatlardakı tarixi elmi yöndən təkzib edilib, m.ö. III minillikdə Naxçıvan ərazilərində tarix səhnəsində olması yeni elmi və tarixi faktlarla təsdiqlənmişdir.

R.Özdək və M.Vəliyev kınıq-kəngərləri V əsrdə peçeneqlər kimi bu əraziyə hunlar, IX əsrdə isə Amu Dərya tərəfdən ərəblərə kömək üçün gələn xələc, türkmən, moğollar içində göstərir⁸⁴. K.Smironov və Ə.Mirəh-mədov kəngərlərin XI yüzildə, ərəblərə köməyə gəlib Qarabağ, Naxçıvan ərazilərində məskunlaşdığını, T.Əhmədov isə Ç.Vəlixanov, N.Zeydlits mənbələrə istinadən onları türk və monqollar içində qızılbaş tayfaları kimi verir⁸⁵.

Akademik İ.Həbibbəyli yazılarında Strabon, N.Adonos və b. istinadən kəngərləri m.ö. II əsrdə Kanqyuy adda dövlət quran, V əsrdə Naxçıvan ərazilərində Peçeneq qolu, m.ö. III əsr Gürcüstan və uydurma

⁸²Страбон. География в 17 книгах. Пер. и комментарий Г.А.Стратановского. – Москва: Наука, – 1964, – XI, II, 10-12.

⁸³ Артамонов, М.И. Киммерийцы и скифы. / М.И.Артамонов. – Ленинград: Ленинградский университет. – 1974, – с. 23-37, 71, 120; Vəliyev (Baharlı). Azərbaycan./ Vəliyev, Məmməd həsən. – Bakı: Elm, -1993, – s. 41.

⁸⁴ Rəfiq, Özdək. Türkün qızıl kitabı. II cild. / Özdək, Rəfiq. – Bakı: Yazıçı, –1993, – s. 1.

⁸⁵ Əhmədov, T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları./ T.M.Əhmədov. – Bakı: Universitet nəşr., –1991, – s. 158.

⁸⁶ Габибейли, И.А. Зарождение и развитие идеи азербайджанства// «Литературный Азербайджан». – Баку: ЭЛМ, –2012, № 10, –с. 32-38.

“Ermənistan” arasında Kəngər torpağı olduğunu göstərir. O, Naxçıvanın Qarabağlar kəndini, Kəngər qolu kimi olduğunu yazır⁸⁶. Şumer yazıları, paleolit dövrünə aid arxeoloji abidələr bu ərazidə onları m.ö. III minilliyə aid edir. Tədqiqatda kəngər türkləri ilə bağlı 9 etnooykonimin etimoloji izahı verilir⁸⁷.

III fəslin “**3. 2. Maq prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər**” paraqrafında yer alan maqlar da əcnəbilər tərəfindən təhrif edilmiş, İ.Dyakonov, E.Qrantovski maqları m.ö. IX əsrdə “irandilli”, Fray, Huzinq, A.Şerbak kimi alimlər isə, Urmiya ətrafında türklər kimi m.ö. IX əsrə aid etmişlər⁸⁸. Yazılarda maqlar manqu, mansu, menqi kimi tunqus, Altay, qırğızlarda da qaldığı göstərilir⁸⁹.

Herodot maqları Midiya tayfası, Akkad çarı Naram Sinə aid (m.ö. 2290-2254) yazıda isə, “Maqan ölkəsi” ifadəsi rus siyasəti ilə Misir kimi yazılır ki, m.ö. III-I minilliklər Misir elə bu adla verilir. Şumer yazılarında göstərilən “Maqan ölkəsi”, “Maqilumun və Meluxxin” kimi ifadələrdə Maqan-“Maqlara məxsus”, Melukki-“Şanlı Mil varisi” sözləri adların Azərbaycanın Mil-Muğanına aidliyini göstərir⁹⁰. Bu adlar Azərbaycanda “Mil-Muğan düzü”, Naxçıvanın Arpaçay vadisində “Muğan” adlarında da qalır. Naxçıvan ərazisində bu tayfa adını daşıyan 19 məntəqə adlarındakı əski dil vahidləri, Maxta, Muğancıq kəndləri arxeoloji nümunələri də bu tarixi tam olaraq sübut edir.

III fəslin “**3. 3. Sak prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər**”, 2-ci paraqrafında da Şu türklərinin varisi Sak türklərinin sovetlər dövrü təhrifi ilə qarşılaşırıq. İ.Dyakonov, V.Struve, Q.Melikeşvili,

⁸⁷ Всемирная история. Т. I, –Москва: Госиздат, –1956, – с. 87, 212.

⁸⁸ Qeybullayev, Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. / Q.A.Qeybullayev. –Bakı: Azərnəşr, –1994, – s. 32-33, 111-117.

⁸⁹ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. / Л.Н.Гумилев. –Москва: Наука, –1967, – s. 34.

⁹⁰ Yusifov, Y.B. Qədim şərq tarixi. / Y.B.Yusifov. –Bakı: Bakı Universitet, –1993, – s. 156-172; Kramer, S.N. Tarix Şumerdən başlanır. / S.N.Kramer. – Bakı: Kasımı, –2009, – s. 121.

V.Minorski, A.Xazanov kimi 40-a yaxın müəllifin yazılarında saklar m.ö. VI-V əsrlərə aid türk və “erməni” tayfası kimi göstərilmişdir. Lakin M.Seyidov, Q.Qeybullayev tarixi faktlarla onların türklər olduğunu sübut etmişlər⁹¹. Saklar m.ö. II minillikdə tarixdə yer almaqla, şu, kimmer, skif, sarmat və s. tayfalarla ittifaqda Skif-Sak çarlığı qurmuş, “Avesta”, Bisütun yazıları, Bibliyada “Aşkenaz”, Sak Qəmər-kimmerin “oğlu” kimi verilmişdir⁹². Herodot onları Orta Asiyada “iran tayfaları”, L.Levina və T.Trofimov m.ö. VII əsr Altay türkləri, E.Kuzmina isə Altay, Orta Asiya türkləri kimi vermişlər. Onların “Şu-Saka” dastanında şularla birgə, Altay və Orta Asiyadan əvvəl m.ö. II minillikdə isə Naxçıvanda yaşayıb, m.ö. VII-V əsrlər şimala köçləri mənbə və arxeoloji faktlarla, eləcə də ərazidəki saklara aid 41 oyxonimlə də sübut edilir⁹³.

Bu fəslin “**3. 4. Zəngi prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər**”, adlı 4-cü paraqrafında isə tarixi m.ö. II minilliyin sonuna aid Zəngi türklərinin Sak varisi olması faktları, saklarla bağlı 9 etnooykonim tədqiq və təhlil edilmişdir⁹⁴. Q.Qeybullayev, T.Əhmədov, B.Budaqov və b. yazılarında Naxçıvana aid Zəngəzur, Zəngidağ və s. adlar verilsə də, onların tayfa olması, tarixi, ərazilərinə aid fikir bildirilmir. Y.Yusifov və F.Ağasıoğlu isə onların Arazdan aşağı Urmiya gölündən qərbdə “Sanqbuti” adda ölkəsi olub, assurların basqını ilə buradan köç etdiklərini qeyd edirlər⁹⁵.

Herodot zəngilərin Dara dövrü Siciliyaya köçüb, orada Zanqley

⁹¹ Seyidov, M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. / M.M.Seyidov, –Bakı: Yazıçı, –1989, – s. 36-47; Гейбуллаев, Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I. / Г.А.Гейбуллаев. –Баку: Элм, –1991, – с. 82-101.

⁹² Библия. Ветхий завет. –Москва: Российское Библейское Общество, –1994, –XXXVI с., 10, 3. s.19; Литвинский, Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». / Б.А.Литвинский. –Москва: Наука, –1972, – с. 156.

⁹³ Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. –Ленинград: Наука – 1972, – I 153; III 93; VII 85, 96 VIII 113.

⁹⁴ Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c. / F.H.Rzayev. –Bakı: ADPU nəşriyyatı., –2017, – s.180-188.

⁹⁵ Cəlilov, F.A. Azər xalqı. / F.A.Cəlilov. –Bakı: Çıraq, –2005, – s. 68-69; Yusifov, Y.B. Qədim şərq tarixi. / Y.B.Yusifov. –Bakı: Bakı Universitet, –1993, – s. 256.

şəhəri saldığını, İ.Dyakonov m.ö. VIII əsrdə onların Urmiya ətrafında xalq olduqlarını, Urartu yazıları isə, Göyçə gölünə axan Araz çayı qolunun Zəngi adlandığını qeyd edir. Lakin Rus siyasəti Zəngi adını Razdan kimi verir. Təbii ki, çay Zəngi tayfa adındandır, bu isə m.ö. VII əsri əhatə edir. Burada Sakariya adı Sanqri-“Zəngi əri” kimi verilir və ərazi arxeoloji nümunələri pitekanthrop dövrünə aid edilir⁹⁶. Ş.Noqimov, İ.Quldenştet və V.Voroşilovun yazılarında zəngilər alanlarla birgə Ubix, tubilər Qara dəniz ətrafı və Axın çayı vadisində göstərilir, Zəngi və abxazlar isə şərqi Bolqar tayfaları kimi verilir. Burda zəngilərin elamlarla qonşuluğu, Dön çayı, Azov dənizi ətrafı ərazilərdə məskunluğu, mənbələrdə isə, Cənub Qafqazdan Kamışlara qədər ərazilərin Zəngi adlandığı, Sak tayfası olduğu yazılı⁹⁷. K.Gəncəli və İ.Əliyevin yazılarında isə, Zəngəzur bölgəsinin zəngilərə aidiyi, Naxçıvana aid Ərgəz, Əlincə, Zəngəzur ellərində zəngilərin yaşadığı, Zəngilanın böyük şəhər olduğu, təhriflə “Sanain” adlandığı yazılır, tarixi haqda məlumat verilmir⁹⁸. Bu şılıqda zəngilərlə bağlı 9 oykonimin etimoloji izahları verilmişdir.

Dissertasiyanın III fəslinin “**3.5. Oğuz prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər**”, 5-ci paraqrafında Oğuz türkləri və onlara aid adlar təhlili edilmişdir. Oğuzları “ilk tərcümə” və təhrif edən V.Bartold, F.Dits, V.Radlov, A.Şerbak və b. onları “bozok, üç ok”, “iç, dış oğuz” kimi eramızın V-XI əsrinə aid edir, sonra onları tədqiq edən E.Kemal, Ə.Ərcilasun, M.Köpürlü isə, tarixi tam göstərmirlər⁹⁹.

⁹⁶ Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. –Ленинград: Наука, –1972, –VI 22-24; Всемирная история. Т. I. – Москва: Госиздат, –1956, – s. 513, 523.

⁹⁷ Ногимов, Ш.Б. История Адыгейского народа./ Ш.Б.Ногимов. –Москва: Москва Изд. В. Секачев, –2012, – с. 19-25.

⁹⁸ Киракос, Гандзакеци. История Армении–Албании. Пер. и комментарий Л.А.Ханларяна. / Гандзакеци Киракос. –Москва: Наука, –1976, – с. 27, 80, 215, 224.

⁹⁹ Rzayev, F.H. Naxçıvan tarixində Oğuz tayfalarının izi, onların tarixinə və “oğuz” sözünün etimologiyasına yeni baxış // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri –Naxçıvan: Tusi, –2008, №3, –s. 151-159; Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c. .(m.ö.II -I minilliklər). / F.H.Rzayev. – Bakı: ADPU nəşriyyatı., –2017, – s.189-224.

“Dədə Qorqud” hadisələrinin “Oğuznamədə” yer aldığı və “Oğuznamə”də ərazilərin fəthi, məişəti, inancları F.Bayat, F.Şümər, S.Ağacanov, R.Özdək və b. tərəfindən VII-XI əsrə aid edilmişdir. Onlar oğuzların Sırdərya və Aral ətrafında kəngər, peçeneq, qırçaqlarla vuruşub, məğlub olub, Balkan və Kiçik Asiyaya yayılıb, sonda karaxani və səlcuq hakimiyyəti altına keçdiyini göstərirlər. Mənbələrdə isə kimmer-peçeneqlərin friq-erməniləri m.ö. VIII əsrdə balkanlardan qovub, ardlarınca Kiçik Asiyaya skif-işquz-oğuz ittifaqında gəlişi, Azərbaycana yayılması m.ö. VIII əsrə aid edilir¹⁰⁰.

Ümumilikdə Ə.Rəcəbov, F.Zeynalov, S.Əlizadə, T.Hacıyev, L.Qumilyev, R.Tixonov, V.Jirmunski, X.Koroğlu M.Ergin kimi xeyli sayda müəlliflərin yazılarında oğuzlar geniş təhlil edilsə də, vahid elmi nəticə qeyd edilmir. Biz “Oğuznamə” üzərində araşdırma aparmaqla onların ərazilərimizdə m.ö. II minillikdən (1443-cü il) mövcud olduğunu görürük. Dissertasiyada oğuzlarla bağlı 32 etnooykonimin semantik-struktur tipi təhlilə cəlb edilmişdir¹⁰¹.

III fəslin, “**3.6. Kaspı prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər**”, 6-cı paragrafında Naxçıvan ərazisində yaşadığı tədqiq edilməmiş Kas türklərinin varisi kaspilərin dili, tarixi, ərazisi və onlarla bağlı etnooykonimlər tədqiq edilir. Yunan, aramey, Herodot, Strabon, K.Ptolemeyin yazılarına *Kaspioi* kimi, düşüb m.ö. I minillikdə “Kaspiana” ölkəsinə sahib, Xəzərdən cənubda Sak tayfası kimi məskun olan kaspilər, m.ö. VI-V əsrlər Alban, Midiya, Atropatenada əyalətlərə sahib, “Kaspı torpaqları” olan, əsas xalq kimi göstərilir¹⁰². İ.Flavi, K.Taçsit,

¹⁰⁰Faruq, Sumər. Oğuzlar./ Sumər Faruq. –Bakı: Yazıçı, –1992, – s. 180-183; Fuzuli, Bayat. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı./ Bayat Fuzuli. –Bakı: Sabah, –1993, – s. 5; Rəfiq, Özdək. Türkün qızıl kitabı. II cild. / Özdək Rəfiq. – Bakı:Yazıçı, –1993, – s. 1-7.

¹⁰¹ Rzayev, F.H. Qədim Şəhur oykonimlərinin mənşəyi. / F.H.Rzayev. – Bakı: Nurlan, –2006, – s. 126-134.

¹⁰² Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. –Ленинград: Наука, – 1972, – III 92-93; VII 67, 86; Птолемей, Клавдий. Руководство по географии. Пер. К.С. Апта и В.В.Латышева//Античная география./ Клавдий Птолемей. –Москва: Географиздат, –1953, – III 5, 39; Страбон. География в 17 книгах. Пер. статья и комментарий Г. А. Стратановского. –Москва: Наука, –1964, – XI 4,5, XI, 8, 8, XI14, 5.

K.Gəncəli, M.Kalankatlı kimi antik müəlliflərin yazılarında onlar “Kaspi torpağı”, “Kaspi əyaləti”, “Kaspi” dənizi, “Kaspi qapısı” kimi adlarla skiflərlə birgə Kaspi körfəzində qeyd edilirlər¹⁰³. İ.Əliyev, Q.Qeybullayev isə, Strabon, Asoqik, M.Xorenli, F.Buzəndə istinadən onları m.ö. VI əsrdə Midiya, Atropatena, Albaniya, Mil-Muğan, Baylakan ərazilərində göstərirlər. Burada Albaniya “Kaspi” ölkəsi, Kartli çarlığında Kaspi şəhəri göstərilir, onların kasslarla birgə Hindistan, Orta Asiya, Albaniya, Kür vadisi, Xəzər və Qara dəniz ətrafında yayıldığı qeyd edilir¹⁰⁴.

F.Ağasıoğlu, K.Əliyev, İ.Orbeli, İ.Dyakonov və E.Hersfeldin yazılarında isə, kaspilər m.ö. III-I minilliklərdə Urmiya ətrafında, Araz və Kür çayı vadilərində kuti, subar, lulu, koman, turuk, kassilərlə birgə göstərilir. Onların m.ö. II minillikdən Bütöv Azərbaycan, ondan qoparılmış fars, erməni, gürcü ərazilərində yaşadığı faklarla təsdiq edilmişdir¹⁰⁵.

Bu fəslinin 7-ci paragrafı **“3.7. Skif prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər”** adlanmaqla 3 əlavə bənddən ibarət olmaqla, skif qolları Yirik, Paralat, Arimaspi türkləri ilə bağlı oykonimlərin tədqiqini əhatə edir.

K.Ptolemey və “Bibliya” yazılarında Skifiya ölkəsi, çar, şəxs, coğra-fi adları verilsə də, tarix və dil məsələsə izah edilməmiş, skiflərin Maçoqun varisi kimi, kimmer-sak birliyində, öz sələfləri kimmerləri özlərinə tabe etdiyi göstərilmişdir¹⁰⁶. Bu problemlə bağlı B.Qrakov,

¹⁰³ Иосиф, Флавий. Иудейские древности/ Пер. С греческого Г.Г. Генкеля, т. I. Флавий Иосиф. – СПб., –1900, – с. VIII, 4, 98; Корнелий, Тацит. Анналы. Книга 2/ Историки античности. Т.II. / Тацит Корнелий. –Москва: Правда, –1989, – VI, 33.

¹⁰⁴ Алиев, И.Г. История Мидии. / И.Г.Алиев. – Баку: ЭЛМ, –1960, – с. 7-10; Всемирная история. Т. II. – Москва: Госиздат, –1956, – с. 20-21.

¹⁰⁵ Cəlilov, F.A. Azər xalqı. / F.A.Cəlilov, – Bakı: Çıraq, – 2005, – s. 143-145; Алиев, К. Г. Античная Кавказская Албания./ К.Г.Алиев. – Баку: Азернешр, – 1992, – с. 58-59.

¹⁰⁶ Клавдий, Птолемей. Географическое руководство. См. Латышев В. В. Известия// Вестник древней истории. / Птолемей Клавдий. –Москва: Наука, –1948, -XXIV, №2 – с. 252, 254; Библия. Ветхий завет. – Москва: Российское Библейское Общество, – 1994, – XXXVI с. Втиye 10, 1-3. с. 19.

K.Smirnov, A.Simonenko, A.Dovatur, A.Kallistov, E.Qrantovski, İ.Şişova, F.Rəşidəddin kimi müəlliflərin əsərlərində isə, skiflər m.ö. VIII-IV əsrlərə aid edilmiş, Herodota istinadən onlar “irandilli”, monqollardan gəlmə tayfa kimi göstərilmişdir¹⁰⁷. Lakin P.Şafarik elmi faktlarla skiflərin “türk xalqı” olduğunu sübut etmiş, onların yunanlarda “iskutay”, “İşquzay” adı ilə m.ö. VII əsrdə Tunadan çıxıb Qafqaz və Orta Asiya arası imperatorluq qurduqlarını yazmışdır¹⁰⁸. “Azərbaycan tarixi”, Q.Qeybullayev, Z.Həsənov, B.Tuncay, Y.Oğuz, K.Kolobova, S.Maxortix və b. isə skifləri Azərbaycanda m.ö. II minilliyin sonu və VIII əsrdə aqafırs, paralat, irik, budin, alanlarla göstərib, ilk yurdları Şimali Qafqaz, Kür-Araz arasından Assuriyaya hücumlarını yazmışlar¹⁰⁹.

Herodot isə skiflərin Lipoksay nəslinin-“Axvat” adlandığını, ortancıl qardaşı nəslindən “Katiar” və “Traspi”, kiçik qardaşı-çar nəslindən “Paralat” boyunun davamını göstərir. Burada Lipoksayın Tarqitayın oğlu olub, onun dövründən Daranın onlara hücumuna qədər 1000 il keçdiyi yazılır. Bu isə m.ö. 1522 ilə aiddir. K.Tatsit isə “Annalı” bölümündə Misir çarı Ramsesin m.ö. XV əsrdə Skifiyanı işğal etdiyini göstərir ki, o dövr farslar yox ikən, onlar “irandilli” ola bilməzdi¹¹⁰. Bu

¹⁰⁷ Граков, Б.Н. Скифы. / Б.Н.Граков. -Москва: Изд-во МГУ, -1971, -202 с., 43-45; Доватур, А.М., Каллистов, Д.П., Шишова, И.А. Народы нашей страны в “Истории” Геродота. / А.М.Доватур, Д.П.Каллистов, И.А.Шишова. -Москва: Наука, -1982, -455 с., s. 209; Рашид ад-Дин. Сборник летописей Т. 1, кн.1, перевод с персидского Л.А.Хетагурова. -Москва - Ленинград: Изд. АН СССР, -1952, -253 с., s.169.

¹⁰⁸ Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. /

Q.A.Qeybullayev. -Bakı: Azərneşr. / -1994, -278 s., s. 136, 140-145.

¹⁰⁹ Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c./ F.H.Rzayev.

-Bakı: ADPU nəşriyyatı., -2017, -588 s., 238-267.

¹¹⁰ Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. -Ленинград: Наука,

- 1972,- 599 с. I 105; IV, 1, 17, 123-125; V 24; VII 10; Всемирная история. Т.

I. Москва: Госиздат, -1956, -746 с., s. 484

paraqrafda skiflər və onun *Paralat, Arimaspi, Yirik* qolları ilə bağlı Naxçıvan ərazilərində 19 oykonim tədqiq edilmişdir¹¹¹.

III fəslin **“3.8. Kimmer prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər”** adlı 8-ci paraqrafında Kimmer türkləri onlarla bağlı oykonimlər tədqiq edilmişdir. Herodot və dünya tarixinə dair yazılarda bu tayfaların m.ö. VI əsrdə ərazilərimizə və Kiçik Asiyaya gəlişi, skiflərlə ittifaqda “irandilli” kimi verilib, tarix m.ö. VIII əsrə aid edilir. Assur və Q.Melikişvili, R.Fray, İ.Dyakonov kimilərin yazılarında onlar Mannada yerli “qamir” əhalisi kimi iran və frakiyalılarla qohumluğu qeyd edilir¹¹². Lakin Y.Yusifov və Q.Qeybullayev, Assur, Akkad Herodot, Strabon, və s. mənbələrə istinadən bu siyasi təhrifləri elmi faktlarla təkzib edib kimmerləri “türk monqol”, “Qafqazlı” kimi göstərmişlər¹¹³.

Salnamə yazı və tarixi faktlar da skif-sak-kimmer-sarmatları eyni ittifaqda, skifləri sak, kimmerləri skif, sakları isə, sarmat və massagetlər kimi göstərir. Burada Qara dənizin şimalından Bəsrə körfəzinə qədər prototürklərin kimmerlərlə birgə Urartunu çökdürüb, m.ö. II minillidə böyük imperatorluq qurduğu tam sübut edilir. Kimmer çar adları tarix və dil faktları, Naxçıvan ərazisində kimmerlərlə bağlı 8

¹¹¹ Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c./ F.H.Rzayev. –Bakı: ADPU nəşriyyatı., –2017, – 238-267.

¹¹² Дьяконов, И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. / И.М.Дьяконов. –Москва: Наука, –1956, –с. 34-35; Алиев, И.Г. История Мидии. / И.Г.Алиев. – Баку: ЭЛМ, –1960, – с. 7-10;

¹¹³ Yusifov, Y.B. Qədim şərq tarixi. / Y.B.Yusifov. –Bakı: Bakı Universitet, –1993, – с. 355-356; Гейбуллаев, Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I. / Гейбуллаев Г.А. –Баку: ЭЛМ, – 1991, – с. 317-319.

¹¹⁴ Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c. / F.H.Rzayev. – Bakı: ADPU nəşriyyatı., – 2017, – s. 271-275; Всемирная история. Т. I, –Москва: Госиздат, –1956, – с. 516, 528-533.

məntəqə adlarındakı əski türk dil elementləri, onların bir türk olduğunu tam təsdiq edir¹¹⁴.

Dissertasiyanın “**3. 9. Midiya prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər**” adlı III fəsil 9-cu paragrafı 4 əlavə bənddən ibarət olmaqla, Midiya tayfaları bus, partagen, arizant, budilərin dili, ərazisi və onların adları ilə bağlı etnooykonimlərin struktur-semaantik izahlarını əhatə edir. Herodot Midiya ərazisini Mesopotamiya və Xəzər dənizi arasında göstərsə də, rus siyasəti onu “Kürdüstan”, əhalisini isə fars kimi qeyd edir. E.Hersfeld, Q.Hüzinq, İ.Dyakonov, Q.Melikışvili və b. onları gəlmə, “irandilli” farslar kimi göstərmiş, mənbələr isə Midiya tayfaları bus, maq, struxat, partagen, arizant, budilərin Parsuanı özlərinə tabe etdiyini yazır ki, bu dövr fars etnik qrup idi. Assur, Elam yazılarında Midiya dövləti m.ö. IX əsrdə Maday, Matape kimi m.ö. VII əsrdə Assur və Urartuları işğal edib, Midiya imperiyasını qururlar¹¹⁵. Skif, kimmerlər isə Assur yazıları və mənbələrdə “Matay”, “midiyalı” adı ilə türk arealında Matay, Mete, Maday, Madı kimi şəxs, coğrafi və tayfa adlarında öz izlərini qoymuşlar¹¹⁶. Bu tayfalarla bağlı Naxçıvan ərazisində 40 məntəqə adının etimoloji izahları verilmişdir.

“**3.10. Şirak prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər**” adlı III fəslin bu paragrafında Şirak prototürklərinin tarixi, dili, ərazisi və onlarla bağlı etnooykonimlər tədqiq edilmişdir.

Eramızın II əsrinə aid “Hərbi hiylə” əsərində Polien mehtər Siraqın Saq/Sak tayfası içərisində yaşayıb, Dara ordusunu səhrada məhv etdiyini, S.Klyaştorını isə onların “kırçaq” kimi, Göytürk dövlətçiliyində yerini qeyd edir. Q.Qeybullayev bu türklərin ərazi-sini,

¹¹⁵ Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А.Стратановского. – Ленинград: Наука, – 1972, – I 100-102, 107, s. 577; Алиев, И.Г. История Мидии./ И.Г. Алиев. – Баку: ЭЛМ, –1960, – с. 130; Дьяконов, И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. До н.э. / И.М.Дьяконов. – Москва: Наука, – 1956, – с. 34-35.

¹¹⁶ Гейбуллаев, Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, / Г.А.Гейбуллаев. – Баку: ЭЛМ, –1991, – с. 252; Rzayev, F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c./ F.H.Rzayev. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 2017, – s. 308-352.

M.Seyidov isə, m.ö. II minillikdə onların türklərlə ittifaqı və sözüün mənasını geniş təhlil etmişlər. Mənbələr Sak və Şirak boylarını eyni mənşə və tarixə aid türklər kimi göstərir ¹¹⁷. V.Vinoqradov, M.Artamanov, B.Lunun, N.Veselevsk isə Önkuban kurqan abidələri mədəniyyətini m.ö. III əsr türk tayfası şiraklara aid edib, sarmatlarla birgə onların ilk yurdlarını Qaqqazda göstərirlər¹¹⁸. Onların türk, sak varisi olduğu ərazidəki 24 məntəqə adının təhliliylə də sübut edilir.

Dissertasiyanın **“3. 12. Gel türkləri ilə bağlı etnooykonimlər”** paraqrafında isə Gel tayfalarının dili, tarixi və ərazisi tədqiq edilməklə, 13 etnooykonimin izahı verilir. Bu istiqamətdə gellər mənbələrdə “Gel”, “Gilak”, “Kadus” kimi “gəlmə”, “irandilli”, “məşəyi qaranlıq”, Strabonda Atropatena əhalisi kimi kadus, amard, tapirlərlə birgə verilir. K.Ptolemeydə isə, “galuş”-kadusları gellərlə bir köklü, Xəzərin cənub-qərbində yaşayan, Gelde şəhəri olan xalq kimi göstərir¹¹⁹.

Herodot, Q.Qeybullayev, V.Minorskinin, Plini, K.Əliyev, A.Sumbatzadənin yazılarında onlar kadus varisi kimi, uti, gel, maq, budi və s. tayfalarla bir ittifaqda, udin, massaget, amazonlar arasında yaşayırlar. Burada alban, amazonka, gellər skif tayfalarıdır və Gilanın dağlıq hissəsi Deylamdan çıxıb, İrənin mərkəz və cənubunu, Mesopotamiyanın bir hissəsini işğal edir. Onlar rus siyasəti ilə talış kimi yazılıb m.ö. IV-I əsrə aid edilir. Lakin Naxçıvan ərazisində m.ö. III minilliyə aid Gilan şəhər mədəniyyəti və Mesopotamiyanı işğal edənlər, talışlar deyil Gel-Skif türkləri olmuşdur¹²⁰.

¹¹⁷ Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н.э., III в. нашей эры). –Ташкент:

СОЦЭК, –1940, – с. 34-35; Qeybullayev, Q.A. Qədim türklər və

Ermənistan./ Q.A.Qeybullayev. –Bakı: Azərənşr, –1992, – s.104-108.

¹¹⁸ Seyidov, M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. / M.M.Seyidov.

–Bakı: Yazıçı, –1989, – s. 47-54; Виноградов, В.Б. «Сиракский союз племен на Северном Кавказе// Советская археология. В.Б.Виноградов.

–Москва: Наука, –1965, №1, – с. 108.

¹¹⁹ Страбон. География в 17 книгах. Пер. статья и комментарий Г. А. Стратановского. –Москва: Наука, –1964, –XI, 6, I: XI, 8, 4; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, –1989, – s. 23.

¹²⁰ Минорски, В.Ф. История Ширвана и Дербента. / В.Ф.Минорски. –Москва:

Bu fəslin **“3. 12. Çul türkləri ilə bağlı etnooykonimlər”** paraqrafında da Naxçıvan ərazisində yaşamış qədim Çul türkləri və onlarla bağlı oykonimlər tədqiq edilmişdir. V.Bartold çulları eramızın IV-VII əsrlərinə aid türk, F.Bayat peçeneq, A.Bakıxanov oğuz, R.Özdək hun, M.Vəliyev isə lək kimi göstərmiş, onların ərazisi və sözlərini izahını verməmişlər. V.Kotoviç isə sözü “irandilli” izah edir¹²¹.

Q.Qeybullayev K.Ptolomey, M.F.Minorski, İ.Markvart və V.Kotoviçin “irandilli” fikrlərini elmi faktlarla təkzib edib, Çol, Çor, Sul şəhərlərin Çul türk tayfa adından gəldiyini yazır, T.Əhmədov isə, Kaspi ətrafındakı Coqa vilayət adını “atlı-hun” kimi izah edir¹²².

Bəzi mənbələr m.ö. III əsrdə Yaxın Şərqdə keral və çol tayfalarının məskunlaşdığını, m.ö. II əsrdə Tamil boylarının Çol ərazisindən Anuradxapuru işğal etdiyini göstərir. Herodot isə, Kiçik Asiya-Türkiyə ərazisində Soli şəhəri və Sol-Çol tayfalarını göstərmiş, onların m.ö. V əsrdə fars çarı Artıbayla döyüşünü yazır. Qennadiy Potopovun yazılarında isə, m.ö. 737-ci ildə assurların Midiyaya hücumunda orada Sol düzündən bəhs edir ki¹²³, bu çolları m.ö. VIII əsrə aid edir. Naxçıvan ərazisində çullarla bağlı 16 oykonimin izahındakı dil və tarixi faktlar da onların türk olduğunu sübut edir.

Dissertasiyanın II fəsil **“3. 13. Yayıç-Yuci türkləri ilə bağlı etnooykonimlər”** paraqrafında Yuci-Yayıç və Kol türklərinin ərazisi, dili, onlarla bağlı oykonimlər mənbələrə əsasən tədqiq edilmişdir.

Наука, –1963, – с. 30-33; Гейбуллаев, Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I. / Г.А.Гейбуллаев. –Баку: ЭЛМ, –1991, – с. 159-166, 361-362.

¹²¹ Бартольд, В.В. Сочинение. Т. I, II ч./ В.В.Бартольд, – Москва: Восточная Литература, –1963, – с. 575-580; Rəfiq, Özdək. Türkün qızıl kitabı I c. / Özdək Rəfiq. – Bakı: Yazıçı, – 1992, – s. 60; Fuzuli, Bayat. Türk dili tarixi. / Bayat Fuzuli. –Ankara: Genc,Ofset, –2003, – s. 91; Аббас-Кули-Ага, Бакиханов. Гюлистан- и Ирам. / Бакиханов Аббас-Кули- Ага. - Баку: ЭЛМ, -1991, -304 с., с. 33, 45, 66.

¹²² Гейбуллаев, Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, / Г.А.Гейбуллаев. –Баку: ЭЛМ, -1991, -548 с., с.110-114; Əhmədov, T.M. Azərbaycan toponimik-kasının əsasları. / T.M. Əhmədov - Bakı: Universitet nəşr., -1991, -312 s., 36.

¹²³ Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. -Ленинград: Наука, -1972, -599 с., I 173; V 110, 113; Всемирная история. Т. II, -Москва: Госиздат, -1956, -899 с., с. 558-592;

N.Lsenko, N.Piqulevskaya və b. Yayıcı türklərini Türkünstan, Ural ətrafında, skif, kuşan, usunların əcdadları kimi göstərir, bu II cild “Azərbaycan tarixində” də təkrarlanır. Roma mənbələrində isə “Serica” ölkəsi xalqı yüçilər kimi m.ö. II əsrə aid edilir¹²⁴. Strabon, Q.Qeybullayev, B.Ögəl, B.Budaqov və mənbə yazılarında isə, yucilər m.ö. III əsrdə Türkünstanda “Şace” adlı hökmdarlıq və paytaxt şəhəri, kuşan, uşunlarla birgə m.ö. I yüzil-likdə Kuşan çarlığı qururlar. Bu yazılarda onların oğuz elində ayrı-ca yeri olduğu, m.ö. IV əsrdə İsgəndərə qarşı vuruşduğu, parfiyaya hücumları, skif, toxar, assian və sakarlarla birgə Yunan-Baktriya çarlığını yıxaraq, ərazilərimizdə məskunlaşdıqları göstərilir¹²⁵.

Bu fəslin “**3. 14. Kol türkləri ilə bağlı etnooykonimlər**” adlı paraqrafında Kol türkləri və onlarla bağlı adlar geniş izah edilir, Herodot, K.Ptolomey, M.Xorenlinin yazılarında onların qıpçaq, bolqar, kəngər türkləri arasında olub, Kolxi tayfa, əyalət və çarlıq adının m.ö. VIII əsrdə olması, ərazinin Azərbaycana məxsusluğu tam təsdiq edilir. Bu yazılarda kolların peçeneq, skif, qıpçaqlarla birgə türk olduğu, Ordubad ərazisinin “Kolton”, “Qoxtan” adlandığı, bolqarların m.ö. II əsrdə gəlib bu ərazilərdə məskunluğu tarixi faktlarla sübut edilir¹²⁶. Bununla yanaşı yuci və kollarla bağlı Naxçıvan ərazisində 30 etnooykonimin semantik-struktur quruluşu da izah edilmişdir.

III fəslin “**3. 15. Bolqar türkləri və onların qolları ilə bağlı etnooykonimlər**” paraqrafı 4 əlavə bənd, Bolqar türk qollarının dili,

¹²⁴ Лысенко, Н.Н. Этногенез и военная история иранских кочевников Евразии и период II в. до н. э.-II в. н. э. / Н.Н.Лысенко. – Владикавказ: Сев.-Осет., –2007, – с. 20-21.

¹²⁵ Страбон. География в 17 книгах. Пер. статья и комментарий Г. А. Стратановского. –Москва: Наука, –1964, – с.11, 8, 1; Всемирная история. Т. II. –Москва: Госиздат, –1956 – с. 669-670; Боровкова, Л.А. Кушанское царство (по древним китайским источникам). / Л.А.Боровкова. –Москва: ИВ РАН, –2005, – с. 34-36.

¹²⁶ Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. –Ленинград: Наука, –1972, – I 2, 104; IV 37-38, 86; VII 197; Хоренский, Моисей. История Армения. Пер. Н.Эмина, / Моисей Хоренский. –Москва: Яуза, СПб., –1893, – II, 56; III. 44.

tarixi, ərazisi, onlarla bağlı oykonimlərin tədqiqini əhatə edir. Naxçıvan ərazilərində yaşamış bolqarlar, skif, utuqurlar kimi türk və “irandilli” tayfalar sayılmış, onlarla bağlı oykonimlər sistemli tədqiq edilməmiş, Feofilakt Simokatta bolqarların ana yurdunu Soqidianada göstərib, onun zəlzələdən dağıldığını yazır¹²⁷. A.Qadlo, E.Kazakov, M.Artamanov isə onları eramızın IV-X əsrlərinə aid edib, Volqa, Dunay çayları boyu bolqarların türkdilli oqur qolu kimi, Kiçik Asiya, balkanlarda ostiaqlara qarşı vuruşduğunu qeyd edirlər¹²⁸.

R.Kuziyevin yazılarında onlar sak və massaget türkləri ilə göstərilmiş, U.Batırov və A.Sabyanın isə, qədim bolqar salnaməsi “Caqfar tarixi”nə istinadən m.ö. VIII əsrdə skif tayfaları akasirlərin, bolqar və rusların Volqa-Ural nəslindən gəlib, bolqarların bunu “saklan” adlandırdığını, saklanların 15 min il öncə Asiyadan gəlib finuqorlara qarışdığını, türk uqor dilini götürüb “Bulqar” adlandıqlarını yazırlar. Onlar sonra Böyük Bolqariyanın yaranmasını, bura yirik, as, bolqar, eskil, barsil, hun, türk, qırçaq, sarmat, xəzər, kazan boylarının qatıldığını da qeyd edirlər¹²⁹. Q.Qeybullayev N.Merpertə istinadən onların türk olduğunu, Şimal Qafqaz, İrəvan, Cənub Azərbaycan torpaqlarında yaşadıklarını, Bulqar dağı, Bulqarçay, adlarını eskil, kazan boyları ilə bağlı adlar kimi sübut olaraq göstərir¹³⁰. Xeyli yazılarda bolqarların m.ö. II minillikdə İdel dövləti qurub, m.ö. VII əsrdə Şimal Çindən Kiçik Asiyayadək yayımı, Xəzər ətrafının onların

¹²⁷Феофилакт, Симокатта. История/ (Пер. с греч. проф. С.И. Кондратьева). / Симокатта Феофилакт. – Москва: Изд. АН СССР, –1957, – с. 7, 23, 115.

¹²⁸ Артаманов, М.И. Истории Хазар. / М.И.Артаманов. –Ленинград: Изд. Гос. Эрмитажа. –1962, – с. 180-182; Гадло, А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. /А.В.Гадло, –Ленинград: Ленинградский универси тет. –1979, – с. 57, 126-155; Казаков, Е.П. Культура ранней Волжской Болгарии. (Этапы этнокультурной истории). / Е.П.Казаков. – Москва: Наука, – 1992, – с. 314-318.

¹²⁹ Батыров, У.Ф., Собянин, А.Д. Булгары: неизвестная история очень известного народа// “Профи”, / У.Ф.Батыров, А.Д.Собянин. –Москва: Наука, –1999, № 6-7, – с. 61-68.

¹³⁰ Гейбуллаев, Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, / Г.А.Гейбуллаев. –Баку: Элм, –1991, – с. 133-135, 355-356.

Ana yurdu olduğu, arxeoloji nümunələrdə dövlətçi-liklərinin m.ö. IV-II minilliklərə aidliyi və Zərdüştlük inancında olması faktlarla sübut edilir¹³¹. Naxçıvan ərazisində bolqarların barsil, çakar, kuruqur, qazan qolları ilə bağlı 22 oykonim təhlil edilir.

Bu fəslin “**3. 16. Qıpçaq türkləri və onların qolları ilə bağlı etnooykonimlər**” adlı paraqrafda Qıpçaq türklərinin, Qaraçuq, Qarabulak, Çala-Berd, Sığalı, Çala, Çarık, Çankı qolları geniş tədqiq edilməklə, onlarla bağlı 29 oykonimin etimooji izahı verilmişdir.

Qıpçaqlar tədqiqatlarda m.ö. VIII, eramızın XIX əsrlərinə aid edilsə də, onların Naxçıvan ərazilərində məskunlaşması, onlarla bağlı oykonimlər sistemli tədqiq edilməmiş, Y.Yusifov, İ.Əliyev, Q.Qeybullayevin yazılarında Koman-Qıpçaq birliyi, türk ittifaqında yeri və qolları göstərilir, tarix son dövrlərə aid edilmişdir¹³². Ə.Quliyev onları Şir Qıpçaq kimi eramızın VI-VII əsrlərinə, R.Öz-dək Kuman-Qıpçaq, Xəzər-Qıpçaq-Uz ittifaqını XI əsrə, Q.Qeybul-layev isə, V-VII əsrlərə aid edir. Burada kuman, kolmat, kol, kullar Qıpçaq varisləri kimi verilir, F.Kırzioğlu onları m.ö. VIII əsrə aid edib, sak, kuman, xəzər, beçeneq, barsil türk ittifaqında Naxçıvanın Gümrü bölgəsində göstərir¹³³. N.Baskakov N.Aristova və mənbələrə əsasən bu tayfa qollarının Naxçıvan ərazisində m.ö. II minillikdən məskunluğunu, m.ö. VIII əsrdə Dərbənd qalasını tikib Ağrı ətrafına yayımını yazır¹³⁴.

¹³¹ Сокровища болгарского народа. /Выпуск 1. Этногенез. История. Культура. Под ред. акад. Ю.К. Бегунова. –Санкт-Петербург: Санкт-Петербург, –2007, – с. 23-36, 121-127, 142-144, 205.

¹³² Yusifov, Y.B. Qədim şərq tarixi./ Y.B.Yusifov. – Bakı: Bakı Universitet, –1993, –s. 91-95; Алиев, И.Г. История Мидии./ И.Г.Алиев. -Баку: Элм, –1960, –с. 121, 134-136.

¹³³ Qeybullayev, Q.A. Qədim türklər və Ermənistan. / Q.A.Qeybullayev. – Bakı: Azərənşr, –1992, – s.126; Rəfiq, Özdək. Türkün qızıl kitabı I cild. / Özdək Rəfiq. –Bakı: Yazıçı, –1992, – s. 166-167.

¹³⁴ Баскаков, А.Н. Ногайский язык и его диалекты. / А.Н.Баскаков. –Москва-Ленинград: Наука, –1940, – с. 138; Kırzioğlu, M.F. Kars tarihi I c./ M.F.Kırzioğlu. –İstanbul:İşıl Matbaası, – 1953, – s.17, 35-50; Faruk, Sumer. Oğuzlar. III baskı. /Sumer Faruk. –İstanbul: Ana Yayınları, –1980, – s. 76-77.

Onların Şir, Sak, Bulqar, Xəzər, Kuman, Barsil ittifaqında m.ö. XIV-XIII əsrlər Naxçıvan ərazilərində məskunluğu, m.ö. II-I minilliklərdə Kür, Araz boyundan şimala yayımı və komanların varisləri olması xeyli tarixi faktlarla sübut edilmişdir¹³⁵.

III fəslin **“3. 17. Xaçmatak türkləri ilə bağlı etnooqonomimlər”** adlı 17-ci paragrafı Xaçmataq türklərinin ərazisi, dili, tarixi, bu tayfalarla bağlı inanc və etnooqonomimlərin tədqiqini əhatə edir. Azərbaycan ərazilərində Xaçmaz, Qaraxaç, Karaxaçlı, Xaçaparaq, Ağxaç kimi xeyli adlara rast gəlik və bu ərazi əhalisi Reyhanlı, Şeyikli, Qəmərli, bayatları¹³⁶ Azərbaycan türkləri kimi verilir¹³⁷. Diqqət etsək “xaç” sözlü adlar *ağ, ər, kara* qədim isim və sifətlərlə Azərbaycan dilində formalaşmış. Mənbə yazılarında m.ö. IV əsrə aid Azərbaycan dövləti “Alban Xaçın knyazlığı” adlanmış, V əsrdə burada quqar, masqud, hunlarla bərabər xaçmatakların da adı çəkili.

Xaçmatakların adı “Hüdüd-əl-Ələm” əsərində buntürk, bulqar, qırçaq, hun, oğuzlarla yanaşı türk tayfası kimi verilir. Addakı *tak/tağ/dağ* leksik vahidi tədqiqatlarda “dağ” sözü kimi verilsə də, qədim türklərdə *tak*-“möcüzəli”, *mat/bat*-“yer”, “ölkə”, *ak/ağ*-“uca” sözləri tayfa adını türk dilində “Uca xaç eli” kimi izah edir¹³⁸. “Xaç” sözü *xaç/kaç* yazılışında “aləm”, Skif-sarmat türklərində isə xaç yuxarı istiqamətdə səma, günəş, aşağı istiqamətdə torpaq, su, yan istiqamətlərdə ətraf aləmlə vəhdət kimi işlənmişdir. M.ö. III-II minilliklərə aid Nüvədi, Gəmiqaya, Qobustan rəsmlərində bu işarə dünyanın 4 cəhətinə aid svastik işarə idi ki, bu xristianlığın deyil 5 min il öncəki türkləri Tanrı inancı ilə bağlı işarə idi¹³⁹.

¹³⁵ Всемирная история. Т. I, –Москва: Госиздат, –1956, – с. 315, 318, 515.

¹³⁶ Фавстос, Бузанд. История Армении. Перевод и комментарии М.А. Геворгяна. / Бузанд Фавстос. –Ереван: АН Армянской ССР. –1953, – с. 211, 268; Əliyev İ.H. Dağlıq Qarabağ: -Tarix, faktlar, hadisələr./ İ.H.Əliyev. –Bakı: Elm, –1989, – 30-31; Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. –Bakı: ASE Baş redaksiyası. –1986, – s. 15-16.

¹³⁷ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. –Bakı: Elm, –1996, – s. 159-182; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. –Bakı: Sabah, –1997, – s. 27-35, 42-74.

¹³⁸ Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı: Yazıçı, – 1988, – s. 42-52, 380-386.

¹³⁹ Baxşəliyev, V.B. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. / V.B.Baxşəliyev. – Bakı:

S.Nikonenko eramızın V əsrində Roma, Yunan, Rusiya xristianlarının İsusun təsvirini necə vermək və xaçla bağlı qızğın mübahisələr apardığını, İ.Neyxardt “Yeni çağırış”-Apokalipsisdə xaç xristianların “vəhşilik” rəmzi saydığını yazır. III əsr xristian müəllifi Felikis Minusiy xaça nifrət bəslədiklərini, xaçın xristianlara aid olmadığını, taxta xaç Tanrı inancı-büt-pərəstliklə bağlayıb, ona sahib hun, qıpçaqları “büt-pərəst”, “xristian kimi” lənətləyir. İlk xristian duası isə, 312-ci ildə “Xuday adında bütün adəm açıq bulsun” şəklində türk dilində oxunmuş¹⁴⁰. Bu faktlar m.ö. III-I minilliklərdə xaç işarəsini türklərə aidliyini, xaçmataqların bu dini təbliğ etdiyini, xaçın Tanrı dinindən gəldiyini tam sübut edir. Naxçıvan ərazisində xaçmataqlarla bağlı 19 oykonimin linqvistik izahı verilmişdir.

“Naxçıvan paleoetnooykonimlərinin strukturu” adlı IV fəsil, özündə 5 paragrafı birləşdirir. **“4.1. Paleoetnooykonimlərin struktur formaları”** adlı 1-ci paragrafda kas, şu, tus, tal, və s. tayfa adlarından yaranan, 40-a qədər birhecalı Hor, Koş, Sus, Tal kimi sadə etnooykonimlər tədqiq edilmişdir¹⁴¹. Asti, Bornax, Türküt kimi 280-dən artıq ikihecalı etnooykonimdə tayfa adları leksik vahidlərlə yanaşı *at/t-cəmlik*, “yer, məkan”, *-an-* “mənsubluq” kimi əski türk şəkildələri *As+ti-* “As tikən”, *Tal+at-* “Tallar”, *Bor+nax-* “Qurd Nax” kimi adları düzəltmə və mürəkkəb kimi göstərir. Burada dilin nominativ funksiyası tam ortaya çıxır, qrammatik məna onun ekspresivlik ifadə üslubunu göstərir. Adlarda “yurd”, “el” kimi coğrafi ad olmadığından, dissertasiyada adlar “Uca As eli”, “talın yurdu” kimi coğrafi adlarla verilir. Adların bu cür adlanmasını S.Mollazadə qaranlıq hesab edir¹⁴².

Elm, –2002, – s. 16; Дрвнетюркский словарь. – Ленинград: Наука. – 1969, – с. 379.

¹⁴⁰ Мурад, Адж. Европа. Тюрки. Великая Степь. / Адж Мурад. –Москва: Мысль, –1998, – s. 271-290; Никоненко, С.С. Легенда об Иисусе Христе. / С.С.Никоненко, – Москва: Советская Россия, –1964, – s. 71.

¹⁴¹ Budaqov, B.Ə., Qeybullayv, Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. / B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybullayv. – Bakı: Oğuz eli, –1998, – s 48-54; Bağırov, A.N. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri./ A.N.Bağırov. – Bakı: Elm, –2002, – s. 28-31.

¹⁴² Babayev, A.M. Dilçiliyə giriş. A.M.Babayev. –Bakı: Maarif, –1992, s.

Eyni qrammatik və semantik quruluş 240-dan artıq üç, 52 dörd və 8 beşhecalı etnooykonimlərdə də təkrarlanır. Onları formalaşmışdırən əski şəkilçi və söz kökləri heca tipində görünür. Bu adların etimoloji mənaları qədim sözlüklərlə izah olunmuşdur¹⁴³.

“4.2. Paleoetnooykonimlərin yaranmasında mifologiya” adlı bu fəslin 2-ci paraqrafında, qədim türk tayfa adlarının yaranma-sında türk mifi tədqiq edilmiş, Naxçıvan etnooykonimlərində 76 tayfa adının *Asallaxu*, *Əras* tanrı adı-As ər tayfası, *Tork* tanrı adı -Türkkü tayfası, *Kaş* tanrı adı -Kas tayfası, *Şum* tanrı adı-Şu tayfası, *Şar* tanrı adı-Şirak tayfası kimi türk mifi ilə yarandığı sübut edilmişdir¹⁴⁴. Bu cür adlar əski miflə bağlı “maq”, “qam”, “böri-qurd”, sonralar İslam dini ilə bağlı “Allah”, “hacı” kimi sözlərlə də etnooykonimə çevrilmişdir. Buna Çematiyan (qam), Muğanlı (muğ), Berdik (böri-qurd) kimi xeyli ad misal ola bilər. Bu adlar günümüzdə Hacıalı, Allahqulu və s. ad quruluşda təkrarlanmaqla iki nəsildən sonra “Hacıalı”, “Allahqulu” kimi tayfa statusuna çevrilir.

Bu fəslin **“4.3. Paleoetnooykonimlərdə amorf-kök dilləri əlamətləri”**, **“4.4. Paleoetnooykonimlərdə flektivlik əlamətləri”** adlı paraqraflarında A.Şlegel və B.Çobanzadənin dil qruplarına dair fikirləri, flektiv dillərdə sözün ön, orta və sondan dəyişməsi, amorf dillərin təkhecalı kök sözlülüyü, aqqlütinativ-iltisaqi dillərdən fərqi, Azərbaycan dilinin kök şəkilçilərlə tam fikir ifadəsi və sabitliyi faktlarla sübut edilir¹⁴⁵.

352-353; Rzayev, F.H. Qədim Şəgür oykonimlərinin mənşəyi. / F.H.Rzayev. –Bakı: Nurlan, – 2006, – s. 42, 221.

¹⁴³ Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков.Т. I. / Э.В.Севортян. –Москва: Наука, –1974, – с. 284; Дрвнетюркский словарь. –Ленинград: Наука. –1969, – с.. 614.

¹⁴⁴ Naxçıvan tarixi I c. –Naxçıvan: Əsəmi, –2013, –s. 104-132; Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c. (m.ö.VI-III minilliklər). / F.H.Rzayev. –Bakı: ADPU nəşriyyatı., –2013, – s. 18-19; Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I. – Москва: Советская энциклопедия, –1987, – с. 112; Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II, –Москва: Советская энциклопедия, –1988, – с. 401-457.

¹⁴⁵ Məmmədov, N.N., Axundov, A.A. Dilçiliyə giriş./N.N.Məmmədov, A.A.Axundov. –Bakı: Maarif, –1980, – s. 311-315; Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. /

Q.Melnikov iltisacı, flektiv, amorf dillərə linqvistik yöndən yanaşmış, A.Şleyxer, X.Şteyntal kimilər öz yazılarında B.Humboldt nəzəriyyəsini, linqvistikanın dili tam izah etdiyini təkrarlamış, S.Klyaştorını isə, türk runi yazıların türk morfoloji quruluşu üçün əsl mənbə olduğunu yazmışlar¹⁴⁶.

Fikrimizcə, səslər tək hərflərlə e-ev, i-“iç”, t-“tikmək”, o-“bina”, kimi söz ifadə etmiş, iki hərf birləşməsi sözə çevrilib sabit mənada kök dilləri *il*-“yurd”, *uk*-oğul, varis”, *ak*-“uca”, *as*-“zəka, ağıl”, *bi*-“bəy” kimi meydana gətirmiş, digər bir və ikihecalı sözlə As+ak, Sub+bi, Kas+il+ək və s. kimi “As uca”, “Sub bəy”, “Kas yurd uca” şəklində formalaşmışlar¹⁴⁷. Burada amorf dillərdəki söz sırası mənə olmadan tam təkrarlanır. Müasir dilimizdə isə, adlar “uca As”, “Sub bəyi”, “Uca Kas yurdu” mənalarında ifadə olunur. Amorf və flektiv dillərlə müqayisədə “dostumsan” türk sözünün tərcümədə “ты мой друг”, “du bist mein freund” kimi bir neçə sözlə ifadəsi İltisacı dillərin bu yolları adlayaraq tam sabitləşdiyini sübut edir.

Tədqiqatda **“4.4. Paleoetnooykonimlərdə predikativlik”** paragrafında isə, dilçilikdə geniş tədqiq olunan predikativlik və predikativin adlardakı yeri izah edilir. Burada predikativlik, predikativlərdəki mühakimə, obyektini-subyektini, mübtədə müəyyən edən anlayış, xəbər isə məntiqi predikativlik hesab edilir. C.Cavadov predikativliyi təktərkibli cümlədə cümlə, bir səs, bir söz, söz birləşməsi tamlıq intonasiyası, N.Məmmədov və A.Axundov isə mənalı hissə kimi izah edir. Cümlədəki hər sözdə predikativliyin olması, əvvəlki sözlərin zəif-kvazipredikativ halı və nəhayət predikativliyin cümlənin xəbərində möhkəmlənib, monopredikativ cümlələr yaratması burada göstərilir.

A.M.Babayev. –Bakı: Maarif, –1992, – s. 445, 471.

¹⁴⁶ Кляшторный, С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. / С.Г.Кляшторный. –Москва: Наука, –2006, – с. 35-38.

¹⁴⁷ Fəzlullah, Rəşidəddin. Oğuznamə. / Rəşidəddin Fəzlullah. –Bakı: Azərneşr. –1992, – s.30-31; Mahmud, Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. I c. / Kaşğari Mahmud. –Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, –1985, – s. 173; Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских Языков. Т. I. / Э.В.Севортян. – Москва: Наука, –1974, – с. 607.

Dilçilikdə predikativlik məntiqdə hökmün obyektini haqqında fikir, məntiqi xəbər, predi-kat və subyektin ənənəvi anlayışını, müasir Azərbaycan dilçiliyi isə “Sözlər predikativliyi qəbul etdikdən sonra müəyyən fikir ifadə edir. Adlıq cümlələrdə predikativlik əsasən intonasiya yardımı ilə yaranır” kimi verilir¹⁴⁸ ki, bu etnooykonimlərin quruluşunda da təkrarlanır.

A.Babayev xeyli dilçilərin məntiqi linqvistikaya dair fikirlərini, təhlil edib, nitqdə psixoloji xəbərin predikat olduğunu, məntiqi predikatın işlənmə dairəsinin geniş olduğunu yazır. O, obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələr haqqında hər hansı bir təsdiq və ya inkar ifadəsini, predikativlik hesab edir¹⁴⁹. Bu faktlar 600-dən artıq etnooykonimdəki mənalarda predikativliyi tam təsdiq edir.

“V. Etnooykonimlərdə leksik, qrammatik və fonetik paleoazərbaycan dili elementləri” adlı V fəsil özündə 6 paragrafı birləşdirərək, **“5.1. Yazıyaqədərki dövr leksik vahidlər”** adlı paragrafda, etnooykonimlərdə əski dövr leksik vahidlər tədqiq edilib, onların əsasən birhəcalı olması, müasir sözlərimizin linqvistik təhlili və dil faktları ilə sübut olunmuşdur. **“5. 2. Yazıyaqədərki dövr qrammatik elementlər-şəkilçilər”** paragrafında Naxçıvan ərazisinə aid Gilan, Türkan, Qazan kimi xeyli oykonimlərdə türk dillərinə məxsus -an, -çı, -at,-li, -li kimi mənsubluq və cəmlilik şəkilçiləri onların həm də at-“yurd, məkan”, An-“An” tanrı, çı-“tayfa” kimi leksik mənada Massaçi, Kuerçi, Qazançı kimi tayfa adlarında təkrarı¹⁵⁰ tədqiq edilmişdir. Bu fəslin **“5.3. Səsəvəzlənmələr-paraelliklər”**

¹⁴⁸ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. –Bakı: Şərq – Qərb, –2006, – s. 621; Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. –Bakı: Elm, – 1981, – s. 78; Cavadov, Ə.M.

Təktərkibli cümlə. //Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqatlar. – Bakı: EA nəşri, –1963, s. 4-10.

¹⁴⁹ Babayev, A.M. Dilçiliyə giriş./ A.M.Babayev. – Bakı: Zəka-Print, –2017, – 442-445.

¹⁵⁰ Дрвнетюркский словарь. –Ленинград: Наука. –1969, – с. 64-65; Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I. / Э.В.Севортян. – Москва: Наука, – 1974, – s. 197-200

¹⁵⁰ Şirəliyev, M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. / M.Ş.Şirəliyev. –Bakı: Maarif, – 1967, – s. 40-43.

paraqrafında isə, $a \approx e \approx \ddot{a} \approx \ddot{o} \approx \ddot{u}$, $b \approx v$, $d \approx t \approx d$, $c \approx z$, $l \approx n$, $n \approx m$, $r \approx n$ kimi arxasına, önsinə sait və samitlərin səsəvəzlənmə hadisəsi tədqiq edilir. Qədim türklərlə bağlı adlarda *xalça-xəlçə*, *qəmiş-qamış*, *naxoş-noxoş*, *camış-comuş* kimi səsəvəzlənmələrin Naxçıvan və ümumtürk şivələrində *orak-urak-ürak*, *urman-ürman vətən-vatan* kimi təkrarı geniş və müqayisəli təhlil olunur.¹⁵¹

Fəslin “**5.3.1. Səsdüşümü hadisələri**”, “**5.3.2. Səsartımı hadisələri**”, “**5.3.3. Səslərin yerdəyişməsi-metateza**” paraqraf və bəndlərində səsdüşümü-diereza, söz önünə-proteza, söz daxilinə-epenteza, söz sonuna-epiteza və s. kimi səsartımı və səslərin yer dəyişməsi ümumtürk dialektləri ilə müqayisəli tədqiq edilir. Burada *baxacağam-baxacam*, *vağzal-vazğal*, *yatsıq-yastıq* kimi sözlərdəki fonetik hadisələr ümumtürk arealında da təkrarlanmaqla, qədim türk dili qanunlarından irəli gəlir.¹⁵² Bütün bu əski türk dili ünsürləri m.ö. minilliklərə aid qədim adlarda da izlənən tarixi sübutlarıdır.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində isə tədqiqatın əsas yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Azərbaycan adı “Asər bəylərinin yurdu”-As+ər+bay+can şəklində əski türk sözləri, As türkü adından yaranmış, siyasi yolla ad tarixi yazılara “Atropatekan”, “Adərbaqdan” və s. kimi düşmüşdür. Naxçıvan ərazisində m.ö. VI minillikdən yaşamış asların əlifba və yazısı, 3 min il sonra Finikiya əlifba işarələrində də təkrarlanmışdır.

2. As varisləri olan Azərbaycan və Naxçıvan oykonimlərində adlarını yaşıdan Turdi türklərinə də As əlifbası miras olaraq adlamış, bu işarələr Təbriz, Kəlbəcər, Gəmiqaya, Nüvədi yazılarında da qalır.

3. Qədim Naxçıvan ərazisinin ilk sivilizasiya mərkəzlərindən biri olması Gəmiqaya, Nüvədi və Diqor yazı işarələri ilə də sübut olunur ki, bu əlifba işarələri as, turdi, bastul türklərinə aid olmuşdur.

4. Naxər türkləri Misir fironu III Tutmosun yazılarına “Naxa-

¹⁵¹ Şirəliyev, M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. / M.Ş.Şirəliyev.

–Bakı: Maarif, – 1967, – s. 40-43.

¹⁵² Babayev, A.M. Dilçiliyə giriş./ A.M.Babayev. – Bakı: Zəka-Print, –2017, – s. 442-445; Məmmədov, N.N., Axundov, A.A. Dilçiliyə giriş. / N.N.Məmmədov., A.A.Axundov. –Bakı: Maarif, –1980, – s. 73-81.

rain”-Naxər Mitan ölkəsi, Urartu yazılarına isə siyasi məqsədlə *Mātu Nakru*-“düşmən ölkə” kimi düşmüşdür. Bu fakt urartuları özlərinə əcdad hesab edən ermənilərin Azərbaycan ərazilərində erməni tarixi və bu dildə adların olmadığını tam sübut edir.

5. Tarix və dilə dair qaynaqlar Naxçıvan-Naxər ölkəsinin m.ö. minilliklər Azərbaycan türklərinin ana yurdu olmasını, onların məntəqə adlarındakı izləri ilə sübut edilir. Bu yazılarda Naxçıvan, Araz ətrafı, Göyçə, Van, Urmiya gölləri arası, indiki Gürcüstanın cənub bölgələri və Qara dənizədək əraziləri də əski türklərin ana yurdu kimi verilir.

6. Naxçıvan ərazisindəki m.ö. VI-I minilliklərlə bağlı etnooykonimlərin semantik-struktur sisteminin tədqiqi, adlardakı əski türk leksik vahidlərinin Aratta, Mitan, Manna, Midiya kimi türk dövlət və çarlıq adlarında da təkrarı ərazinin türklərin ana yurdu olduğunu təsdiq edir.

7. Tədqiqatda etnooykonimlərdəki qədim sözlərin birhəcalı olması, Şumer, Assur, Hett, Axxiyava yazılarında da türklərlə bağlı adlarda təkrarlanır. Dilimizdəki *oğul* sözünün *ok*-“varis”, *ul/il*-“yurd”-“yurdun varisi”, *ağcaqqal* sözünün *ağ*-“uca”, *sa*-“zəka, ağıl”, *kal*-“ulu”-“uca ulu zəka” kimi mənaları da bunun elmi sübutlarıdır.

8. Etnooykonimlərin formalaşmasındakı qədim türk sözlərinin tarixi dövrü və sabitliyi, aqlutinativ-iltisəqi dillərin amorf, flektiv dillərdən qədim olub, bu mərhələləri adlayaraq onlardan öncə tarix səhnəsində olduğunu tam sübut edir.

9. Naxçıvan MR ərazisində türk tayfa adlarından yaranmış və əcnəbi alimləri tərəfindən 33-ü “ərəb, fars”, 28-i erməni dillərinə aid edilmiş oykonimlər V.Radlov, M.Kaşğari, E.Sevortyan və başqalarının lüğətlərində özünü türk sözləri olaraq sübut edir.

10. As, Hürü, Kutı, Kas, Subi kimi prototürklərin adına qoşulan “vəng”, “berd”, “zor”, “kert” kimi əski türk sözləri türk dilinə aiddir və erməni dilinin ümumtürklərə bu cür təsiri mümkün deyil.

11. Naxçıvan oykonimlərinin ərazidəki yerli qədim türklərə aidliyi, qədim tarix və dil faktları, Assur, Akkad, Hett, Axxiyava, Urartu yazıları, mənbələr kimi elmi faktlarla da tam sübut olunur.

12. Kutı, Hürü və Lulubəy türkləri mənbələrə “*kutu kal*”, “*matu lulu*”, “*matu hurru*” kimi düşmüş və Naxçıvan oykonimlə-rində adları

qalan bu tayfalar, Mitan, Aratta, Manna dövlətlərinin ya-ranmasında əsas rol oynamışlar.

13. Şu türkləri Urmiya, Van, Göyçə gölləri arasını əhatə edən Naxər-qədim Naxçıvan ərazilərindən kassi türkləri ilə Assur və Elam ərazilərinə yayılmaqla, qədim Azərbaycan və Elam dövləti ərazisində Şuşa-“Zəkali Şu” adda ilk şəhər salmışlar.

14. Kutı, Lulubi, subarlarla ittifaqda olan türükkülər, m.ö. IV minillikdən tarixdə yer almış, Bütöv Azərbaycan və Naxçıvan ərazisində yerli tayfalar kimi Aratta, Kutı, Lulubi, Mitan ərazilərində böyük güc olmuşlar. Onlar Akkad yazıları və tədqiqatlarda “*Turuk*”, “*Türkay*”, “*Turkiş*”, “*Türükkü*” və s. adlarla yerli tayfa kimi, m.ö. IV minillikdə Qafqaz, Azərbaycan, Van gölü ətrafında qeyd edilir.

15. Sovet siyasəti ilə Kutı, Lulubi, Hürri, Naxər türkləri gürcü, kürt, erməni, talış əcdadları kimi verilsə də, bu tayfa dili və əraziləri, onlar tarixdə olmadığı dövrdə, m.ö. VI-III minilliklərdə mövcud olmuşdur.

16. Dissertasiyada etnooykonimlərin formalaşmasında əski dürk sözləri ilə qədə alınan “tus”, “pal” komponentlərin qədim türk tayfa adı olduğu ilk dəfə dil və tarixi faktlarla sübut olunmuşdur.

17. Tədqiqatlara Yunan tayfası kimi düşən Doray türkləri qədim Naxər-Naxçıvan ərazisinin yerli sakinləri olmuş, bu ərazidən Kiçik Asiya-Türkiyə ərazisinə adlayıb, 3 dəfə yunanlara hücum edib, onları əsarət altına almış, öz mifik inanclarını da onlara aşılamışdır.

18. Bu qədim türk tayfa adları öz adlarını m.ö. minilliklər türk tayfa inanclarındakı Tanrı adlarından götürmüşlər.

Yekun olaraq qeyd edək ki, dissertasiyada tarix, dil, coğrafi faktlara, antik mənbə və müəlliflərə, 30-dan artıq lüğətlərlə istinadən 37 elmi nəticə əldə edib, mövcud problemlərə elmi faktlarla aydınlıq gətirmişik. 600-dən artıq etnooykonimin təhlili ilə əldə edilən nəticələr, 27-si xaricdə olmaqla 60-dan yuxarı elmi jurnalda dərc edilmişdir. Biz tədqiq etdiyimiz etnooykonimlərin m.ö. VI-I minilliklərlə bağlılığı və semantik-struktur quruluşunun tam həll olunduğunu düşünürük və bu istiqamətdə tədqiqatlar davam edəcəkdir. Ona görə də problemlə bağlı mülahizə və fikirlər müzakirə üçün əsas mövzu ola bilər. Bunu ciddi qəbul edib, fikirlərimizi tədqiqatçılarla bölüşməyə hazırıq.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

Kitablar

1. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi (monoqrafiya).. –Bakı: Nurlan, –2006, –242 s.
2. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (monoqrafiya). I c. (m.ö.VI-I minilliklər). –Bakı: ADPU nəşriyyatı., –2013, –529 s.
3. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (monoqrafiya). II c. (m.ö. II-I minilliklər). -Bakı: ADPU nəşriyyatı - 2017, -588 s.
4. Naxçıvan tarixi I c. (monoqrafiya). -Naxçıvan: Əcəmi, -2013,- 452 s. (III fəsil).
5. Naxçıvan makrotoponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri (monoqrafiya). -Bakı: ADPU, -2019, -244 s.

Məqalələr və konfrans materialları

6. Naxçıvan toponimlərində əski dil elementləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 2, -Bakı: Mütərcim, TM, NPM, - 2006, s.-36-40.
7. Xaçı yaradanlar və Xaçmataq türkləri (Naxçıvan materialları əsasında) // Kıbatek XIII. Edebiyyat Sempozyumu. -Adana-Antakya: Nobel kitabevi. -2007, s. 141-146.
8. Qədim Naxçıvnda “Yaycı” oykonimləri və onların mənşəyi // AMEA Naxçıvan Bölməsi, Xəbərlər, -Naxçıvan: Tusi, -2007, №1, -s. 90-96.
9. Kadim Nahçıvanda Peçeneq türkləri / Folklor/ Edebiyyat -Ankara: Omay Matbaaçılıq, -2007, № 3,- s. 163-172.
10. Naxçıvanda Kass türkləri ilə bağlı etnooykonimlərdə yazıya-qədərki dövr dil elementləri //AMEA Humanitar elmlər seriyası -Bakı: Elm, -2008, № 1, s. 163-173.
11. Kafkasiyanın Etnik Yapısı (Nahçıvan ve İrevan hanlığı materialları) // Panorama, sayı 4, Istanbul/-Topkapı: Uğur Matbaaçı, -2008, s. -76-79.
12. Oykonimlərin dəyişdirilməsi, səthi etimoloji izahlar dilimiz

- və tariximizin oğurlanmasına yol açır./ Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubleyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. -Bakı: BDU nəşr. -2009, -s. 126-128.
13. Naxçıvanda Sak, Subi, Maq türkləri ilə bağlı etnooykonimlərdə yazıyaqədərki dövr tük dili elementləri» // AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər, -Naxçıvan: Tusi, -2009, №1, - s.158-164.
 14. Naxçıvan əhalisinin etnogenezində Kutı türkləri // AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər, -Naxçıvan: Tusi, -2010, №3, -s. 139-146.
 15. Naxçıvanda Lulubəy boyları və onların dili (Naxçıvan oykonimləri əsasında // AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər, -Naxçıvan: Tusi, -2010, №1, -s. 131-137.
 16. Naxçıvan ərazisində Tal türklərinin yaratdığı etnooykonimlərin etimoloji izahları // Naxçıvan Dövlət Universiteti, Elmi Əsərlər, -Naxçıvan Dövlət Universiteti: Qeyrət, -2011, № 2 (42), -s. 163-167.
 17. Nuh adı ilə yaranmış qədim türk tayfası “naxərlər”/ Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (beynəlxalq simpoziumun materialları). -Naxçıvan: Əcəmi NPB, -2012, -s. 300-308.
 18. Прозтносы Асы в этногенезе Нахчыванцев (На основе Нахчыванских этноойконимов) //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. -Москва: Литера, -2012, с. 132-136.
 19. Nahçıvan ve İğdır yörelerinde prototürkler ve Tarihi köçler / II Uluslararası Aras havzası sempozyumu 13-15 aralık, 2011, İğdır. -Arzurum: Zafar ofset, -2012, -s.112-122.
 20. “Oğuz” Sözüne Yeni Etimolojik bakış Onların Asıl Tarihi ve Nahçıvan, Doğu Anadolu yörelerinde Yayılımı / I Uluslararası Ahlat-Avrasiya Kültür ve Sanat Sempozyumu. -İstanbul: Atölye Osman Matbaa, -2013, -s. 299-303.
 21. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Doray türkləri // Naxçıvan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər -Naxçıvan: Qeyrət, -2013, № 2(54), -s.10-18.
 22. Племена Нахары в этногенезе древних Нахчыванцев // Этнична Історія Народів Європи. -Київ: ВАК України, -2013, № 41, - с. 132-136.

23. Aras İsminin Etimolojik Açılımı ve Eski As Türk Boyları / I Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu 05- 08 temmuz.- 2010- Kağızman- Kars, -İstanbul: Atölye ofset, -2013, -s. 205-210.
24. Qədim Naxçıvanın Mesopotamiya ilə etnogenetik əlaqələri (m.ö. VI-III minilliklərə aid Naxçıvan oykonimləri əsasında) / Naxçıvan ilkin şəhər və Duzdağ (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpozium materialları).-Naxçıvan: Əcəmi, -2013, s. 87-101.
25. Naxçıvan Ahalisinin Etnogenezi Tarixində Tus Türkləri // İğdır Universiteti Dergisi. -İğdır Universiteti, № 3-4, -s. 291-306.
26. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Skif-Paralat türkləri”// - Naxçıvan Dövlət Universiteti, Elmi Əsərlər, -Naxçıvan: Qeyrət, - 2014, № 5, -s. 112-115.
27. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Şu/Su türkləri //AMEA Naxçıvan Bölməsi, Xəbərlər, -Naxçıvan: Tusi, 2014, № 2, -s. 158-167.
28. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Turdi boyları // Elmi Axtarışlar. -Bakı: ADPU-nun nəşri, -2014, №1, -s. 99-107.
29. Племена Хурриты в этногенезе Нахчыванцев // В мире Научных открытий. -Красноярск: Научно-Инновационный Центр, -2015, № 3 (61), -с. 1446-1464.
30. Naxçıvan ərazisindəki prototürk tayfalarının tədqiqi istiqamətləri / Naxçıvan muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir. (04-05 iyul 2014-cü ildə keçirilmiş Beynəlxalq konfransın materialları). -Naxçıvan: Əcəmi, -2015, - s. 220-227.
31. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Paralat türkləri // AMEA Naxçıvan Bölməsi, Xəbərlər. -Naxçıvan: Tusi, -2015, № 3, -s. 175-183.
32. Naxçıvan ərazisindəki prototürk tayfa adlarının yaranmasında qədim türk mifi. / Tarixi İpək yolu və Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələrinin inkişafı məsələləri (Beynəlxalq İpək Yolu konfransı 16-17 oktyabr, Naxçıvan). -Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti, -2105, -s. 149-161.
33. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Kəngər türkləri // Naxçıvan Dövlət Universiteti, Elmi Əsərlər, -Naxçıvan: Qeyrət, -2015, № 2, -s. 10-16.

34. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Pal/Pala türkləri // AMEA Naxçıvan Bölməsi, Xəbərlər. -Naxçıvan: Tusi, -2015, № 1, -s. 125-132.
35. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Zəngi türkləri // AMEA Naxçıvan Bölməsi, Xəbərlər. -Naxçıvan: Tusi, -2016, № 3, -s. 229-238
36. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Bulqar-Bolqar türkləri // AMEA Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar. -Naxçıvan: Tusi, -2016, № 3, -s. 84-95.
37. Племены Турукки в этногенезе Нахчыванцев //Academic council of the Volodymyr Dahl East. -Ukrainian National University- Virtus. Scientific Journalthe proceedings, -2017, No.1, -c.162-167.
38. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixində Kaspi türkləri // Naxçıvan Universiteti. Elmi Əsərlər, -Naxçıvan, NU-“Nuh”, -2017, № 1(4), -s. 97-107.
40. Əski yazılarda kuti, lulubi türkləri və onların Naxçıvan, İğdır yer adlarında izləri / Tarih ve kültür ekseninde Orta Aras havzası Uluslararası sempoziumu (17-19 kasım, 2016 Nahçıvan). -Ankara: Atatürk araştırma merkezi, -2018, №1, -s. 539-555.

Çap olunmuş əsərlərdə müəllifin şəxsi iştirakı:

Bütün oykonimik sistem iddiaçı tərəfindən arxiv və yazılı mənbələrdən toplanmış və əsərlər iddiaçı tərəfindən yerinə yetirilmişdir

Dissertasiyanın müdafiəsi 24 yanvar 2022 -ci il tarixində saat 11⁰⁰–da Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BED 2.39 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərçiyi,
AZ7012, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 21 dekabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 15.XII.2021
Kağızın formatı: 60/84,16/1
Həcm: 80279 işarə
Tiraj: 100